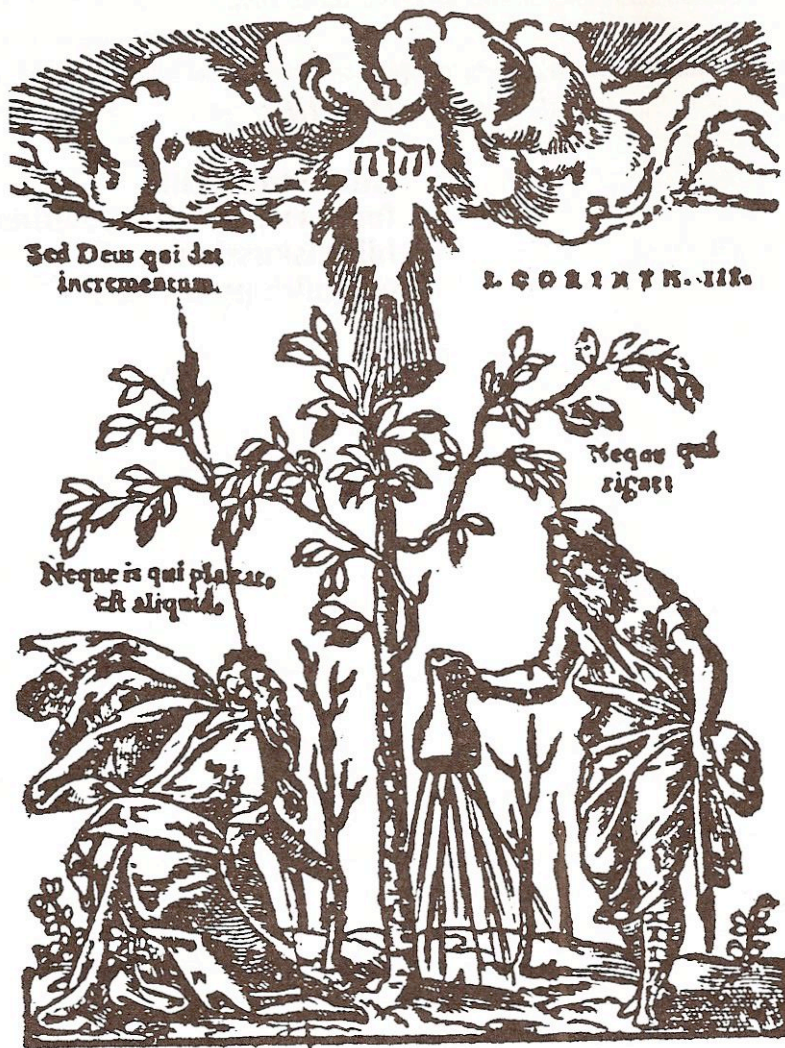

Del III

**Anknytning till
fornkyrklig och medeltida
bilddiskussion
och bilduppfattning**

Denna illustration från titelsidan i utgåvan 1608 av "Catalogus testium veritatis" sammanfattar väl den lutherska traditionsuppfattningen under senare hälften av 1500-talet. Enligt Joachim Massner, Kirchliche Ueberlieferung und Autorität im Flaciuskreis, 1964, vände Flacius sig mot "alles Parteienwesen in der Kirche". Partibildning nämns redan i 1 Kor. 3: "När den ene säger: 'Jag hör till Paulus', och den andre: 'Jag hör till Apollos', är ni inte då som alla andra? Vad är Apollos? Vad är Paulus? Tjänare som har fört er till tro, var och en med den gåva han fått av Herren. Jag planterade, Apollos vattnade, men Gud gav växten. Varken den som planterar (Neque is qui plantat) eller den som vattnar (Neque qui rigat) betyder något (est aliquid), bara Gud, han som ger växten (Sed Deus qui dat incrementum).

Bengt Arvidsson: Bildstrid, Bildbruk, Bildlära. En idéhistorisk undersökning av bildfrågan inom den begynnande lutherska traditionen under 1500-talet sid. 99 - 150

Libri Carolini, Frankfurtsynoden 794 och Parissynoden 825 i protestantisk argumentation

Som vi sett i den historiska översikten i del I av denna undersökning befinner sig lutheranerna kring mitten av seklet, när det gäller bildfrågan, mellan den romersk-katolska resp. grekisk-ortodoxa ståndpunkten å ena sidan och den zwinglianska och kalvinska (och ytterst islamska) å den andra. Vi kan märka en tendens som går i s.a.s. katoliserande riktning när det gäller bildfrågan och andra frågor, t.ex. hos Johann Arndt och den gnesiolutherska traditionen vid slutet av seklet. Vi kan också iaktta en tendens som går i mer bildfientlig riktning. Visserligen har man nu teologiskt inordnat bildfrågan under adiafora men det skulle visa sig som ovan nämnts att detta inte var tillräckligt. Det skulle nämligen visa sig svårt för lutheranerna att i praktiken hävda adiaforaargumentet när det gäller bildfrågan. När den lutherska teologin under senare hälften av 1500-talet mer och mer fick kämpa mot kalvinismen var det inte längre likgiltigt om bilderna avskaffades eller var kvar. Att låta bilderna vara kvar och därtill smycka kyrkorna med nya var ett vittnesbörd om att man inte blivit offer för kryptokalvinismen. Adiaforaargumentet kommer visserligen fortfarande att anföras men vi skall se hur bildfrågan nu mer och mer får stöd i kyrkohistorien och främst där man kunde finna en medelväg, en s.k. *via media*. Kyrkan hade nämligen vid flera tillfällen i historien tagit ställning för en mellanväg och avvisat ytterligheterna: *bilddyrkan* resp. *ikonoklasm*. Av särskilt intresse är här den frankiska bilddiskussionen under Karl den Store och Ludvig den Fromme. I denna sammanfattades och ventilerades den tidigare bearbetningen av bildfrågan, allt från Abgarlegenden till Nicea II år 787. Här sammanställdes de viktigare kyrkofäderecitaten i bildfrågan.

Via media -tanken kom under senare hälften av 1500-talet att bli ett viktigt led i den lutherska argumentationen för bilder. Avgörande för hur en *via media*-tanke konkret kommer att gestaltas är mellan vilka ytterligheter den utstakas. För den lutherska teologin finns här två möjligheter. I kampen mot påvekyrkan och den tilltagande kalvinismen är det naturligt att *via media* utstakas mellan dessa. Avgränsningen kommer här främst att gälla det yttre bruket. Å ena sidan gäller det de missbruk och avarter som förekom inom den romersk-katolska kyrkan. Här hade ju en mer folklig bildkult vuxit fram utan principiell täckning i den officiella katolska kyrkoteologin. Å andra sidan gällde

det bildfientligheten, både den med teologisk bakgrund och den mer vulgära i form av våldsamma härjningar och ödeläggelser. Man intog här kanske av rent politiska skäl en förmedlande hållning. En via media kunde också utstakas mer teoretiskt utifrån de i kyrkohistorien befintliga bearbetningarna av bildfrågan som fanns tillgängliga. Å ena sidan kommer då vanligen den medvetna grekiska bildteologin, å den andra bildfientligheten.

Att via media-tankens nu får en dominerande plats i argumentationen från lutherskt håll mot kalvinismen under slutet av 1500-talet hänger naturligtvis samman med bl.a. det kyrkohistoriska arbetet som nu bedrevs, främst i dogmatiskt syfte. Av särskilt intresse här är bl.a. Flacius och det kyrkohistoriska arbetet i Magdeburg. Detta kyrkohistoriska arbete ligger till grund för den traditionsanknytning vi under denna period finner hos många teologer, inte minst bland de gnesiolutherska. Man betonar här kontinuiteten med fornkyrkan men även med den medeltida och genom intensivt historiskt arbete gällde det att få fram källmaterial som just visade denna kontinuitet men även naturligtvis material som kunde tjäna i polemiskt syfte mot påvemakt etc. När det alltså nu gäller bildfrågan återoppar man särskilt Karl den Store men även Ludvig den Fromme, alltså "Libri Carolini", synoden i Frankfurt år 794 och synoden i Paris år 825. Här framhävs en mellanställning i bildfrågan. Vi möter — som nämnts i den historiska översikten ovan — denna mellanställning utifrån "Libri Carolini" mer medvetet i luthersk tradition redan 1562 bl.a. i samband med religionssamtalen i Saint-Germain och samma år i utgåvan av Flacius "Catalogus testium veritatis". Vi skall dock här främst med tanke på primärmaterialet använda de senare utgåvorna av "Catalogus testium veritatis": dels översättningen till tyska 1573 av Conradus Lautenbach och dels den med bl.a. akterna från Parissynoden 825 utökade utgåvan av Otto Grynradus 1597¹⁾

Enligt Conradus Lautenbachs översättning av Flacius "Catalogus testium veritatis" 1573 anses Karl den Store följa Gregorius den Store när det gäller bildfrågan:

"Vnd ist kein wunder das Carolus keines wegs hat gestatten woellen / dass man die bilder anbette / Dann auch Gregorius Magnus / nit lang zuvor eben der meinung gewesen vnd also geleret hat / wie man das auss einer Epistel an Syrenum Bischoff zu Marsilia sihet / Es zeucht auch Carolus in gemelten Buch Gregorius an / vnd beweiset dass man nach seiner meinung / die Bilder nit anbetten sol."2)

1. Historia der Zeugen / Bekenner und Märterer... Frankfurt am Mayn 1573, övers. från latin av Conradus Lautenbach samt Catalogus testium veritatis, I - II, 1597, utg. av Otto Grynradus.
2. Historia der Zeugen... 1573 sid. XLIII.

Karl den Store återopade alltså Gregorius den Store när det gällde att framhålla att bilderna inte skulle tillbes. Angående den andra ytterligheten — ikonoklasmen — heter det att både före och efter regentinnan Irene och det 7:e ekumeniska konciliet i Nicea 787 har grekerna varit så hårda motståndare till bilder och särskilt till kyrkobildderna att de inte ens accepterat dem som prydnad. Lautenbach ser vidare här en direkt likhet med 1500-talets bildfientlighet:

”Zum bessern bericht aber der warheit / sol man wissen / dass vor vnd nach gemelter Irene vnd irem Synodo / die Griechen so hart wider die Bilder gewesen / dass sie die nirgend vnd sonderlich in den Kirchen / auch um zierdt willen / nit haben dulden wo^ellen / aller gestalt wie noch heutigs tags von etliche geschicht.” 1)

1500-talets bildstrid sammankopplas alltså med 700- och 800-talets. Karl den Store och synoden i Frankfurt 794 har dock här visat en medelväg som tillåter att ha bilder som prydnad och ett historiskt bildbruk men inte tillbedjan och dyrkan, t.ex. att man bekläder bilderna eller tänder ljus eller rökelse framför dem eller faller på knä inför dem:

”Aber Carolus Magnus vnd das Franckfurtisch Concilium / haben ein mittel getroffen / vnd die Bilder wol gestattet / eintweder zur zierdt / oder vmb der Historien willen / doch nit dass man sie anbete / sonder nur etlicher massen ehrete / nicht bekleidete ihnen nicht Liechter anzu^endete / nit reucherte / nit fu^er ihnen nider fiele oder sich neigete / vnd die knie beugete.” 2)

För att förtydliga denna medelväg mellan de grekiska synoderna eller koncilierna år 754 och år 787 citeras Hincmar. Bildfrågan sätts hos honom i relation till den universella kyrkan, till traditionen. Det som är brukligt i den allmänna, katolska kyrkan med dess kyrkomöten — bl.a. just Frankfurt 794! — etc. är giltigt för kristenheten. Kättarna håller sig inte till den allmänna kyrkan utan bildar konventiklar och ”vinkelförsamlingar”:

”Es hats aber zu beiden seiten keiner recht verstanden / biss der Apostolische Stuel den handel erleuteret hat / ... Also kan man das alles allgemein oder Catholisch nennen / was von der einigkeit der Kirchen nit abgewichen ist. Dann alle vnd jede Christliche lehr ordnung vnd tatzung / sol also geschaffen sein / dass sie sich mit der allgemeinen Kirchen vergleiche / welches die Ketzter gar nicht geachtet oder gehalten haben / die an allen orten der welt / wo sie stecken / Conventicula vnd winkel versamlungen anrichten / dadurch sie sich vnd viele andere von der Kirchen einigkeit abgeso^endert haben. ... Alles was Kirchlich ist / das ist auch Catholisch / vnd alles was Catholisch ist / das ist allgemein / was derhalben Kirchlich ist / das hat keine seltzame neue namen / wann auch dieser Synodus nicht solche neue wo^erter

1. Historia der Zeugen... 1573 sid. XLVI.

2. ibid.

hette / sonder sich an der alten Va^etter lehr settigen liess / so ku^endte er wol ein allgemeiner Synodus heissen." 1)

Frankfurtsynoden kan alltså betecknas som en allmän synod och har visat en förmedlande hållning vilket betonas av flera lutherska teologer. Vi kan här ta Chemnitz som exempel. I "Examen Decretorum concilii Tridentini" hävdar denne att det hos grekerna har hållits två motstridiga synoder. Den ena höll alla bilder för något vanvördigt, och därför förbjöds allt bruk av bilder. Den andra stadgade inte bara att man skulle ha bilder utan också att dessa skulle dyrkas och tillbes. Mellan dessa synoders hållning framförde synoden i Frankfurt en förmedlande hållning, ett medium. Bilder skulle inte helt förbjudas. De kunde användas för att erinra om tidigare händelser eller som utsmyckning av kyrkorna:

"Cumque apud Graecos duae contrariae habitae fuissent Synodi, quarum altera Constantiniana, simpliciter ipias imagines, & quemuis earum usum damnabat: altera Nicena secunda, imagines non tantum habendas, sed colendas & adorandas statuebat, Francofordiana synodus, inter duo illa extrema, medium sequitur & aliquoties dicet. Non simpliciter abdicamus effigies ob memoriam rerum gestarum, & ob venustatem basilicarum conditas, si fiant ad ornamentum vel ad res gestas monstranda...."2)

Drygt ett decennium senare möter vi även mer bokstavligt via media-tanken i argumentationen från främst gnesiolutherskt håll. Utifrån de grymheter som förorsakades genom den bysantinska bildstriden konstaterar Arndt att sådant kan uppstå även när det gäller ringa, yttre ting när man inte håller sig till den rätta medelvägen:

"Solche grewliche vnd blutige hendel ko^ennen aus solchen geringer vnd eusserlichen dingen entstehen / wenn man die rechte Mittelstrasse nicht gehet."3)

Även Gediccus ansluter sig till en via media:

"Damit wir nu auff keine seite zu weit gehen / sondern das mittel vnd die rechte strasse halten."4)

Vidare citerar Gediccus ett uttalande av Paul Eber 1565 angående främst kalvinisterna som avvikit från medelvägen där dygden är att finna, *discedi a Mediocritatis regione, in quo Virtus consistit*, vilket förtydligas efteråt med följande översättning av Gediccus:

1. Historia der Zeugen... 1573 sid. XLVI.
2. Chemnitz, Examen Decretorum concilii Tridentini, Francofurti ad Moenum 1615, del. IV (första utgåvan 1573).
3. Arndt, Ikonographia sid. 32.
4. Gedicus, Von Bildern vnd Altarn ... sid. Eiiii.

"... vnnd der rechten Mittelstrassen / darauff die Tugend stehet / fehlet."1)

Vi kan nämna ytterligare ett exempel, nämligen Lange, som visserligen primärt refererar Luther angående Karlstadt:

"Sie (*Påven och Karlstadt*) brechen beyde die Christliche freyheit / vnnd sind beyde Wider Christisch: Aber der Bapst thuts durch gebot / D. Carlstadt durch verbot / Der Bapst heisset thun / D. Carolstadt heisset lassen / wie denn die Christliche freyheit durch diese zweyerley gebrochen wird... Einer fellet zur linken Seyten / der ander zur rechten seyten / vnd bleibet keiner auff der rechten freyen strassen."2)

Vad innebär då teologiskt via media för den lutherska hållningen? I första hand gäller det naturligtvis en mellanställning mellan Rom å ena sidan och kalvinismen å den andra. Redan här ligger dock som nämnts en förskjutning av problematiken när det gäller att tillämpa "*Libri Carolini*" och Frankfurtsynoden 794 som ju direkt tar ställning mellan den grekiska bilduppfattningen och ikonoklasmen. Den romersk-katolska officiella hållningen kom att ligga en bit från den grekiska kyrkans. Diskutabelt överhuvud är om de lutherska bildapologierna i samband med anhaltinska bildstriden främst använder sig av via media- begreppet utifrån "*Libri Carolini*" och Frankfurtsynoden 794. Arndt prisar Karl den Store allmänt för borttagandet av hedniska bilder under missionsperioden i Sachsen:

"Wie der thewre Fu^erst Carolus Magnus / die Abgo^etter der Sachsen hin vnd wieder zubrochen vnd zersto^eret hat."3)

Av sammanhanget framgår dock inte att Arndts omnämnande av Karl den Store som "der thewre Fu^erst" i första hand skall ses som en positiv värdering av kejsarens insatser när det gäller den teologiska behandlingen av bildfrågan utan snarare åsyftas här endast det historiska förloppet vid kristendomens införande i Sachsen och Quedlinburg där Arndt ju var verksam vid författandet av "*Ikonographia*". Kristendomens införande skedde just genom bl.a. Karl den Store fr.o.m. c:a år 780. Som grund för Arndts yttrande här föreligger rimligen i första hand en lokalare krönika eller endast "*Catalogus testium veritatis*" eller Magdeburgcenturierna. 4) Karl den Stores namn har dock ett visst argumentationsvärde. Vad som vidare betonas i de gnesiolutherska skrifterna i samband med anhaltinska bildstriden när det gäller Frankfurtsynoden år 794 är att dekretet förbjuder bilddyrkan. Mot det tidigare dekretet angående

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn ... sid.Kii.

2. Lange sid. Ti, Lange anger här Luth. Jen. Tom. 3 fol. 61.

3. Arndt, *Ikonographia* sid. 5.

4. se ovan sid. 73.

bilddyrkan sätter Gediccus Frankfurtsynodens beslut:

"Darumb setzen wir gemeldten Decret von anbeten der Bilder entgegen / nicht allein was die Apostel in iren synodo zu Hierusalem geschlossen haben.... sondern auch was Carolus Magnus in Franckfurt im öffentlichen Synodo, für Decreta hat publicieren lassen."1)

Hos Lange sätts Frankfurtsynoden i relation till Elvirasynoden:

"Denn das der cultus imaginum auff dem Concilio Elibertino vnd im Franckfurtischen Synodo verdammen worden / kan ja noch aus den historien bewiesen werden." 2)

Denna sammankoppling hänger bl.a. samman med att man från kalvinskt håll i anhaltinska bildstriden fört fram Frankfurtsynoden 794 i linje med övriga till bildbruket restriktiva synoder och kyrkofäder. "Notwendige Antwort" går här i direkt svaromål:

"Desgleichen / das sie (*kalvinisterna*) aus **Lactantio** vnd **Ephiphanio** etliche Sprüche einführen pag. 57. vnd 58. Auch daselbst erzehlen / wie Carolus Magnus wider die Bilder in öffentlichen Synodo, **decreta** habe publiciren lassen / und wie im gleicher meinung das **Concilium Elibertinum** statuiert habe / das / was man als Gott ehret / oder anbetet / nicht an die Wände gemahlet werden sol / etc. Ist hierauff (zu Ausgang der widerlegung Anhaltischer Schlussprüche) diese vnser beständige warhafftige Antwort vnd Erklerung / dz aus der Kirchenhistori offenbar / welcher gestalt man domals die Bilder nicht blos / als **adiaphora** verteidiget / sondern dieselbe zum **cultu** / verehrung / vnd aberglaubigen Gottesdienst einführen wollen / wie die Anhaltischen selber nicht in Abred seyn können. Vnd eben das ist / welches wir öffentlich lehren / wann an einem Ort Bilder angebetet werden / das die Obrigkeit desselbigen Orts solche removirn vnd wegthun sol / auch nach gestalten sachen öffentlichen **decreta** wider solchen Götzendienst publiciren möge / wie Carolus Magnus gethan hat."3)

Wittenbergeologerna söker här förklara att dessa kyrkofäder och dekret främst åsyftar kultiska bilder, bilddyrkan. När det dock gäller att mer aktivt och positivt försvara bildbruket visar sig Frankfurtsynoden år 794 och "Libri Carolini" otillräckliga. I t.ex. anhaltinska bildstriden har Frankfurtsynoden även blivit ett kalvinskt argument mot bilder — liksom tidigare "Libri Carolini" hade andragits från kalvinskt håll.

"Libri Carolini" begagnar sig av begreppet *via regia*. *Via media*, som översatt är det vanliga begreppet hos Arndt, Gediccus m.fl. möter vi i "Catalogus testium veritatis" 1597 men här som en utvärdering av synoden i Paris år 825:

"Ex supradictis constat synodum Parisiensem neque iconomachos neque iconolatras probasse,

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn sid. Gii.

2. Lange sid. Cci, jfr. nedan sid. 136.

3. Notwendige Antwort ... sid. 99f.

sed mediam quandam viam induxisse, quae ad historicum vsum imaginum ducere videtur.”¹⁾ Denna förskjutning kan vara av visst intresse. Medan ”Libri Carolini” och beslutet från Frankfurtsynoden år 794 varit tillgängliga för protestantismen hela andra hälften av 1500-talet dyker akterna från synoden i Paris år 825 först upp 1596 genom Jacob Bongars utgåva och vidare genom Grunrads utgåva av Flacius ”Catalogus testium veritatis” 1597. I äldre dogmhistoriska undersökningar har man överlag betraktat Frankfurtsynoden 794 och Parissynoden 825 som likvärdiga när det gäller den teologiska hållningen i bildfrågan, så t.ex. Hamack och Loofs.²⁾ Först Walter Delius 1928 ³⁾ och senare främst Haendler 1958 uppmärksammade en utveckling i positiv riktning när det gäller den teologiska hållningen i bildfrågan från Frankfurtsynoden 794 till Parissynoden 825. Enligt Haendler behandlar akterna från synoden i Paris 825 Nicea II betydligt positivare än ”Libri Carolini” och Frankfurtsynoden 794: ”Der Veränderung der theologischen Beweisführung kann nicht nur aus der veränderten politischen Situation erklärt werden; sie gehört auch nicht in das Gebiet des Äusserlich-Institutionellen. Sie muss als ein Hinweis auf die veränderte Lage in der ”Geschichte des geistigen Lebens” verstanden werden!”⁴⁾ Bland viktigare principiella skillnader nämner Haendler bl.a.: ”Während sich die LC in ihrer Auseinandersetzung mit den byzantinischen Bilderlehren vor allem auf die Heilige Schrift beriefen, besteht die Stellungnahme von 825 aus einer Sammlung von Kirchenväterzitaten. Die Heilige Schrift kommt natürlich auch vor, aber meist innerhalb von Kirchenvätercitaten.” ⁵⁾ Enligt Haendler stöds bevisföringen i Parissynoden 825 i första hand på kyrkofäderna medan ”Libri Carolini” mer stöder sig direkt på Bibeln. Intressant är vidare att Haendler menar, att det teologiska läget i samband med ”Libri Carolini” och synoderna i Frankfurt 794 och Paris 825 har sin motsvarighet i den kristna konsten under denna period. Haendler hävdar här en förändring i konsten från år 794 till år 825. Under Karl den Stores tid är huvudmotiven just Bibeln och Kristus i den kristna konsten. Materialet från den här tiden utgöres framför allt av bokmålningar och elfenbensskulpturer till bokpärmar. En evangelist som håller en bok i handen är det vanligaste motivet när det gäller bokmåleriet.⁶⁾ Bibeln står s.a.s. i centrum

1. Catalogus testium veritatis 1597 Tomus II sid. 232.

2. Gert Haendler, Epochen karolingischer Theologie, Berlin 1958 sid. 64.

3. Walter Delius, Die Bilderfrage im Karolingerreich, Halle 1928.

4. Haendler sid. 113.

5. ibid. sid. 109.

6. ibid. sid. 146.

även när det gäller konsten under Karl den Stores tid enligt Haendler. Några år senare — under Ludvig den Frommes tid — börjar helgonmotiv bli vanligare och evangelistbilderna träder tillbaka. Detta sätter Haendler helt i relation till att kyrkofäderna nu — enligt honom — har större auktoritet på Bibelns bekostnad.¹⁾

Haendlers teori kan knappast helt verifieras varken ur konstvetenskaplig eller dogmhistorisk synpunkt. Det är dock frestande att utifrån Haendler se en viss parallell till denna utveckling från "Libri Carolini" och Frankfurtsynoden 794 till Parissynoden 825 inom den lutherska traditionen vid slutet av 1500-talet. Inte så att dessa skrifter och synodakter direkt kom att påverka utvecklingen. Däremot kan man säga att "Libri Carolini" teologiskt på ett sätt står nära filippismen när det gäller bildfrågan medan gnesiolutherdomen står närmare Parissynodens beslut 825. I de gnesiolutherska skrifterna i samband med anhaltinska bildstriden kan man även påvisa en viss typöverensstämmelse med akterna från Paris 825, främst när det gäller hanteringen av kyrkofädercitat. Sågas skall dock att även akterna från Paris 825 androgs från mer bildfientligt håll — men allt är relativt! Harnack menade t.o.m. att bilddyrkan än kraftigare avvisas av Parissynoden 825.²⁾ Under alla förhållanden kan sägas att både "Libri Carolini" och akterna från Parissynoden 825 under 1500-talets senare hälft ges ut i flera utgåvor — av och inom de reformatoriska rörelserna. De utgör därför en betydelsefull del av även den lutherska argumentationen i bildfrågan. Vi skall därför närmare presentera innehållet, främst utifrån "Catalogus testium veritatis".

"Libri Carolini" och Frankfurtsynoden 794

Vid den synod Karl den Store sammankallat i Frankfurt 794 behandlas även själva bildfrågan, den andra punkten i förhandlingarna. Själva akterna föreligger inte längre men väl beslutet.³⁾ Man vänder sig i detta helt kortfattat mot bilddyrkan. Det teologiska innehållet i akterna från Frankfurtsynoden 794 menar man mer allmänt är identiskt med innehållet i de s.k. "Libri Carolini" från 791. Vi kommer därför även i vår undersökning främst att uppehålla oss vid dessa när det gäller Frankfurtsynoden 794. När det gäller primärundersökningar av "Libri Carolini", främst med tanke på handskrifter

1. Haendler sid. 153.

2. ibid. sid. 64.

3. ibid. sid. 36.

och utgåvor kan hänvisas till dels Bastgen och dels Freeman.¹⁾

Bakgrunden till "Libri Carolini" är den översättning av Nicea II år 787 som påven Hadrianus översände till Karl den Store. Olyckligt men dock inte av större betydelse för uppfattningen i "Libri Carolini" hade här det grekiska ordet *proskynäsis* konsekvent endast översatts med *adoratio* som i första hand täcker det grekiska ordet *latreia*. Översättningen av akterna från Nicea II gav Karl den Store anledning att mer ingående befatta sig med bildfrågan. Av kanske främst kyrkopolitiska skäl men även av teologiska behagade dock dessa av Hadrianus översända synodalakter inte kejsaren, och denne svarar med de s.k. "Libri Carolini". Som författare utpekas bl.a. Alcuin men också Theodulf von Orleans²⁾ och som nämnts ovan i den historiska översikten söker författaren teologiskt inta en mellanställning utifrån Jes. 30:21. Denna väg innebär enligt "Libri Carolini" att bildernas funktion dels är att smycka kyrkorummen och dels vara minnesmärken över tidigare händelser. Endast Gud skall tillbes. Helgonen skall visas vederbörlig vördnad:

"Imagines in ornamentis ecclesiarum et memoria rerum gestarum habentes et solum Deum adorantes et eius sanctis opportunam venerationem exhibentes."³⁾

I och med att "Libri Carolini" accepterar bildbruk som sådant föreligger också ett avståndstagande från det ikonoklastiska konciliet under Konstantin V. Det är lika illa att ta bort bilder och förstöra dessa som att tillbe och dyrka dem.

Innehållet i "Libri Carolini" indelas i fyra väl avvägda delar eller böcker. I första boken bemöts framför allt de bibelteologiska argument som framförts i Nicea II för bildbruk och bildlära. Genomgående hävdas i första boken att bildbruket inte kan försvaras utifrån Bibeln — med bildbruk avses dock uteslutande bildbruk i betydelsen *adoratio*. För att nu kunna försvara detta mot Nicea II använder författaren sig av en typologisk metod — karakteristisk för just den s.k. karolingiska renässansen. "Libri Carolini" kännetecknas av en typologi där så gott som allt i Gamla Testamentet tolkas kristologiskt. Ett intressant exempel på denna kristologiska, typologiska och allegoriska tolkning erbjuder exegesen av de bibelställen som mer direkt vanligen anförs som försvar för bilder. Vi kan först nämna exegesen av 2. Mos. 31:1 ff. som exempel: "Och Herren talade till Mose och sade: Se jag har kallat och nämnt Besalel, son till Uri, son till Hur, av Juda stam; och jag har uppfyllt

1. Hubert Bastgen i Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde 36, 37 samt 41; Ann Freeman i Speculum. A Journal of Mediaeval Studies, No 4 1957 och No 2 1965.

2. se Neues Archiv Bd. 37 sid. 49, jfr. TRE art. 'Bilder' V / 2.

3. Monumenta Germaniae Historica. Legum sectio III. Concilia. Tomi II supplementum, sid.6.

honom med Guds Ande, med vishet och förstånd och kunskap och med allt slags slöjdskicklighet till att tänka ut konstarbeten, till att arbeta i guld, silver och koppar, till att snida stenar för infattning och till att snida i trä, korteligen, till att utföra alla slags arbeten. Och se, jag har givit honom till medhjälpare Oholiab, Ahisamkas son, av Dans stam, och åt alla era konstförfarna män har jag givit vishet i hjärtat...” Bibelteologiskt erbjuds här ett starkt stöd för att en konstnär kan ha en av Gud given uppgift. Man anför därför ofta detta ställe som försvar för den kristna bildkonsten. Så har hävdats av Nicea II men detta avvisas delvis av ”Libri Carolini”:

”Quod nec inde adorandarum imaginum usus adstrui possit”. 1)

Man kan alltså inte härleda ett bildbruk som har med adoratio att göra från detta bibelställe. Utgångspunkten för exegesen här i ”Libri Carolini” är att lagen, *lex*, är andlig, *spiritalis*, och utifrån detta tolkas de enskilda personerna och tingen som syftande på andliga realiteter. Härigenom erbjuds en mer bildfientlig hållning ett visst stöd — bl.a. tolkades bibelställen som kunde användas i försvaret för bilder på nämnda sätt i de kalvinska motskrifterna, t.ex. i samband med anhaltinska bildstriden. Av vikt för exegesen är de hebreiska namnens betydelse. Det hebreiska namnet Besalel, **בצלאל**, betyder under Guds skugga, (in umbra Dei), Uri, **אורי**, betyder eld (ignis) och Hur, **הור**, egentligen lysande klädnad, enligt ”Libri Carolini” översatt med *lumen*. Från dessa namns grundbetydelse går författaren vidare till andra bibelställen där samma ord eller begrepp förekommer och på så sätt framkommer den andliga betydelsen. Genom att bl.a. tillämpa Ps. 17:8: ”Beskräma mig under dina vingars skugga”, Hab. 3:4: ”Då uppstår en glans såsom av solljus, strålar gå ut från honom...” och en rad liknande parallellställen kommer författaren fram till att Besalel är en förebild till Kristus. Guld och silvret betecknar ”fidem et confessionem” (tron och bekännelsen) och medhjälparen Oholiab ”sanctos apostolos et apostolicos viros” o.s.v. ”Libri Carolini” avvisar, att en konstnär i sin utövning kan vara uppfylld av Guds Ande och en s.k. *ars pia* avvisas. Även övriga bibelställen som kan erbjuda stöd för bildernas berättigande och som ofta anförs som argument för bildbruk avvisas. Det gäller t.ex. arken, nådastolen och de två keruberna av guld i 2 Mos. 25. Enligt ”Libri Carolini” betecknar t.ex. de två keruberna de två testamentena o.s.v. Allt betecknar andliga realiteter och skall beskådas s.a.s. med andliga ögon, inte som målade bilder; i vårt hjärtas innersta med själens öga:

”...sed in penetralibus nostri cordis mentis oculo aspiciamus.” 2)

1. Monumenta Germaniae Historica....Concilia. Tomi II supplementvm sid.37 f.

2. ibid.

I främst andra och tredje boken av "Libri Carolini" bemöts bl.a. de citat från kyrkofäderna som framhållits i Nicea II. Bland kyrkofäder som behandlat bildfrågan nämns Athanasius, Augustinus, Gregorius av Nyssa, Gregorius den Store, Basilius av Anchyra, Johannes Chrysostomus m.fl. Överlag menar "Libri Carolini" att Nicea II misstolkat och missförstått dessa kyrkofäder. Problematisk är kanske främst "Libri Carolini's" tolkning av Gregorius den Stores skrifter. "Libri Carolini" tycks nämligen inte tillmäta bilder så stor betydelse som Gregorius. Visserligen stöder "Libri Carolini" sig på Gregorius när det gäller den s.k. *via regia*, att bilder varken skall dyrkas eller förstöras:

"Quod contra beati Gregorii, ... instituta sit imagines adorare seiv frangere."1)

Det är alltså mot Gregorius' uppfattning både att dyrka bilder och slå sönder dem. Vad som kanske skiljer "Libri Carolini" från Gregorius den Store är att "Libri Carolini" inte tillmäter bilderna särskilt högt didaktiskt värde. Något håfullt framhålls, att de som behöver bilder för att inte glömma de heliga eller Gud själv, deras Herre, tycks inte ha ett gott minne:

"Quod non bonam habeant memoriam, qui, ut non obliviscantur sanctorum vel certe ipsius Domini, idcirco imagines erigunt."2)

Den tredje boken uppehåller sig vidare liksom den fjärde av "Libri Carolini" även vid kyrkolärare, vars yttranden inte kan accepteras. Bland sådana nämns Theodosius och Dionysius (presbiter ecclesiae Ascalonitane). 3)

I utgåvan av "Catalogus testium veritatis" 1597 sammanfattas innehållet i Frankfurtsynoden 794 i 45 punkter utifrån "Libri Carolini".4) Dessa punkter täcker i stort sett det teologiska innehållet i "Libri Carolini" när det gäller ståndpunkten i bildfrågan. Grunrads sammanfattning kan här vara av ett visst intresse när det gäller den samtida lutherska hållningen i bildfrågan. Dessa punkter ger oss en uppfattning om vad man kände till och tog fasta på när det gällde den frankiska bilddiskussionen. Genomgående i dessa 45 punkter är att bilddyrkan, *adoratio*, i samband med bildbruk avvisas. I punkterna behandlas knappast om det överhuvud är tillåtet att ha bilder i kyrkorum. — det förutsätts. Att inte tillbe och dyrka bilder är inte detsamma som ikonoklasm. Det finns s.a.s. ett steg mellan dessa. Att ta bort inventarierna etc. från Jerusalems tempel är något helt annat än att låta bli att tillbe vanliga bilder:

"Sed longé aliud est, tollere de templo mare aeneum, Cherubim & vasa, quam

1. Monumenta Germaniae Historica....Concilia. Tomi II supplementvm sid.81.

2. ibid. sid. 80.

3. ibid. sid. 110 resp. 192.

4. Catalogus testium veritatis 1597 Tomus I sid. 812-822.

manufactas imagines non adorare.” (punkt 12). 1)

För att bilder inte skall bli föremål för tillbedjan framhålls redan i första punkten att bilder i sig inte är heliga:

”Nam imagines neque sunt sanctae propter materiam, neque per manus impositionem, neque per Canonicam aliquam consecrationem.” 2)

Eftersom bilder inte är heliga skall de heller inte tillbes:

”Ergo non sunt sanctae, multo minus adorandae.” 3)

Sammankopplingen målade bilder etc. med imago Dei-tankens avvisas också. Gudsligheten är inte en yttre utan en inre, i förstånd, vilja och minne:

”... propter internum hominem, mentem, voluntatem & memoriam” (punkt 2). 4)

Som nämnts ovan ges i ”Libri Carolini” stort utrymme åt att vederlägga vad som i Nicea II anförts som stöd för *adoratio*, tillbedjan, av bilder utifrån Bibeln. Flertalet punkter i Grundrads sammanfattning ägnas också åt detta. En del citat avvisas därför att de inte överensstämmer med bibeltexten, t.ex. att Jakob enligt 1 Mos. 37 skulle ha kysst Josefs livklädnad:

”Non valet, quia nec in Hebraeis, neque in Latinis codicibus reperitur.”

Även om så skulle varit fallet är dock kyssa en sak, tillbe en annan:

”... cum aliud sit adorare, aliud osculari.” (punkt 3). 5)

Överlag betonas att de bibelställen som anförts i Nicea II inte har med bilddyrkan att göra, argumentationen är därför av föga värde:

”Non valet consequentia, quia est fallacia phrasis” (punkt 10).6)

De bibelställen som ofta anförts i flertalet försvarsskrifter för bildbruk är av särskilt intresse. Som ovan nämnts tolkas dessa i ”Libri Carolini” typologiskt och allegoriskt. Det gäller t.ex. nådestolen och keruberna 2 Mos. 25 (punkt 6), det gäller Besalel, 2 Mos. 31 (punkt 7), kopparormen som Mose upphöjde i öknen, 4 Mos. 21 (punkt 8) samt t.ex. Salomos avbildade tjurar och lejon, 1 Kon. 7:29 (punkt 25). Kyrkan, templet, skall heller inte förstås som något yttre:

”Nam domus Dei non est de materiali domo, sed de ecclesia Dei intelligenda.” 7)

Utsmyckningen av templet består därför inte av materiella bilder utan av andliga dygder:

1. Catalogus testium veritatis 1597 Tomus I sid. 812 ff.

2. ibid.

3. ibid

4. ibid.

5. ibid.

6. ibid.

7. ibid.

"... neque decor in imaginibus materialibus, sed in virtutibus spiritualibus" (punkt 10) 1)

Helgonen skall inte heller imiteras i målade bilder utan genom att ha deras tro och goda gärningar som förebild:

"... eorum imitari fides, non imaginum fucis, sed in operibus bonis" (punkt 9). 2)

Ej heller skall Gud tillbes genom målade bilder:

"Non est adorandus in depicta tabula" (punkt 17). 3)

Vidare avvisas Abgarlegenden därför att den saknar stöd i evangelierna:

"Nulla Euangelii lectio tradit, Iesum ad Abgarum imaginem misisse" (punkt 43). 4)

Slutligen behandlas i sista punkten (punkt 45) "Patres & doctores" som enligt "Libri Carolini" misstolkats och missförstått av Nicea II. Här nämns i punkt 45 Augustinus, Ambrosius, Gregorius av Nyssa, Johannes av Konstantinopel, Cyrillus, Johannes Chrysostomus, Athanasius samt de mer bildfientliga Epiphanius och Hieronymus. Vidare nämns från Sylvesterakterna bilderna av Petrus och Paulus som Konstantin den Store först såg i en vision. Genom de avbildningar Sylvester lät hämta kunde så Konstantin se att det var samma apostlar han fått se i sin vision. Dessa bilder hämtades till Konstantin inte för att denne skulle tillbe dem, endast för att han skulle se dem:

"Detulit eas illi ad vivendum, non ad adorandum" (punkt 45). 5)

När det gäller punkt 45 kan vidare nämnas att kyrkofadern Gregorius av Nyssa avfärdas på grund av att dennes liv och skrifter är okända:

"Istius vita & praedicatio est nobis ignota". 6)

Trots att den teologiska hållningen i dessa 45 punkter utifrån "Libri Carolini" i stort överensstämmer med den lutherska förekommer dock några avvikelser, främst om man ser på de gnesiolutherska skrifterna i samband med anhaltinska bildstriden. Bl.a. används vanligen citaten angående keruberna, Besalel, kopparormen och Salomos tempel som stöd för bildbruk även i luthersk tradition, samtidigt som den typologiska och allegoriska tolkningen upprätthålls. Hos de gnesiolutherska teologerna i samband med anhaltinska bildstriden hanteras vidare kyrkofäderecitaten i bildfrågan i något positivare riktning — vi återkommer till detta i samband med Parissynoden 825. Något oklar kan också den lutherska hållningen sägas vara, när det gäller den 24:e punkten i Grunrads sammanfattning. Här sätter "Libri Carolini" en tydlig gräns mellan korstecknet

1. Catralogus testium veritatis 1597 Tomus I sid. 812 ff.

2. ibid.

3. ibid.

4. ibid.

5. ibid.

6. ibid.

och övriga bilder. Segern över fienden — djävulen — är nämligen i detta tecken och inte i bilder:

"Ingens est differentia inter crucem Christi, & imagines. Hoc enim vexillo antiquus hostis victus est, non imaginibus."1)

Som jämförelse kan nämnas att Arndt här har ett särskilt kapitel i "Ikonographia" med rubriken "Von der Ceremonia oder zeichen des Creutzes".2) Vi återkommer även till korstecknet i samband med Parissynoden 825. Punkt 42 i Grunrads sammanfattning i "Catalogus testium veritatis" av "Libri Carolini" är däremot knappast troligt att de lutherska teologerna accepterade. Här görs åtskillnad mellan bilder och relikor och relikerna har här företräde:

"Imagines non sunt coaequandae reliquiis sanctorum martyrum & confessorum".3)

Denna fråga och ytterligare några i "Libri Carolini" föranleder också Bellarmin utöver argumentationen angående bokens äkthet överhuvud — vilket denne helt betvivlade — att påpeka att även om boken skulle vara äkta så gagnar det protestanterna intet eftersom här framföres flera läropunkter som de bestrider.4)

Synoden i Paris år 825

Akterna från Parissynoden 825 utgavs ånyo under reformationsskicket först 1596 genom Jacob Bongars som säger sig haft tillgång till ett "antiquissimum exemplum" i Peter Pithous bibliotek. Troligt är att Bongars utgåva även ligger bakom Grunrads utgåva i Flacius "Catalogus testium veritatis" 1597 där endast få partier av akterna är sammandragna eller helt utelämnade. Inledningsvis anges här angående akterna: "Nuper typis edita est, doctissimi viri cura, Synodus Parisiensis de imaginibus..." 5)

Vilken handskrift — eller tidigare utgåva? — Bongars haft tillgång till är ovisst. Baronius kom några år senare att rikta kritik just mot Bongars utgåva bl.a. p.g.a. detta. Akterna kom dock att citeras även av Baronius, om än inte i sin helhet, i dennes kyrkohistoriska verk (DCCCXXV & 2.3. tom. XIV.p 70). Även Bellarmin riktade kritik mot akterna från Parissynoden 825 i sin traktat "de cultu imaginum". Här ingår sex kapitel under rubriken "Refutatio Libelli

1. Catalogus testium veritatis 1597 Tomus I sid. 812 ff.

2. Arndt, Ikonographia sid. 37 ff.

3. se not 1.

4. Neues Archiv 37 III sid. 461 f.

5. Catalogus testium veritatis 1597 Tomus II sid. 198.

qui falso Synodus Parisiensis inscribitur", utgivna av bl.a. Mansi, Coll. Concil. 14 Ann. 814-856, 1902. Frågan är dock om inte denna kritik mer hänger samman med att protestantismen mer eller mindre utnyttjade dessa liksom "Libri Carolini" i argumentationen mot romersk-katolska kyrkan än med det teologiska innehållet angående bildfrågan.

Werminghoffs utgåva av akterna 1908 1) utgår från Codex Parisiensis latinus 1597 A saec IX med undantag av "Epitome Libelli Synodalis Parisiensis" där Werminghoff utgår från Codex Vaticanus inter Ottobonianos 38 saec. X. 2) Senare har ytterligare en handskrift påträffats, nämligen Berlinhandskriften, Lat. F.626, nu befintlig i universitetsbiblioteket i Tübingen. Denna handskrift dateras till början av 1100-talet. 3)

Till handlingarna angående synoden i Paris år 825 räknas följande brev och skrifter:

1. Brev från den bysantinske kejsaren Michael Balbus och dennes son och medregent Theophilus till Ludvig den Fromme 10 april 824.

Michael hade 821 utnämnt Anton av Syläum till patriark av Konstantinopel. Bildvännerna var inte tillfreds med denna utnämning och många begav sig till Rom för att framföra klagomål. Detta föranledde även den bysantinske kejsaren att höra av sig till väst och denne skriver dels till påven Paschalis I och dels till Ludvig den Fromme. Innehållet i brevet till den sistnämnde är bevarat, det ovan nämnda.⁴) I detta brev klagas över bilddyrkan i Bysans. Man skrapade t.o.m. av färger från bilderna och blandade i nattvardselementen — därför har man blivit tvungen att hänga tavlorna högre. Bilddyrkan skulle enligt brevet förhindras och endast sex allmänna koncilier skulle godtas.⁵) Brevet är inte medtaget i Grundrads utgåva.

2. Libellus Synodalis Parisiensis. 825. Nov. 1.

Denna skrift består uteslutande av kyrkofädercitater som på några ställen avbryts av en kortare presentation eller kommentar. Här föreligger den egentliga bearbetningen av bildfrågan. Inledningsvis avvisas både ikonoklasm och bilddyrkan, och via regia fastslås liksom i "Libri Carolini":

"Cum enim duos in periculo constitutos conspexistis, & a via regia declinantes, vnum scilicet ad sinistram in abruptum confringendarum imaginum prolapsus: alterum vero ad dexteram

1. Monumenta Germaniae Historica, Legum Sectio III. Concilia. Tomi II. Pars II sid. 910.

2. ibid. sid. 912.

3. Eckhardt, Zur Überlieferung des Pariser Konzils von 825.

4. Hefele Conciliengeschichte Bd. 6 § 424 och 425.

5. se även Haendler sid. 45 f.

in superstitiosam videlicet earundem imaginum adorationem procliuem: voluistis vos affectu pietatis medium opponere, & vtriusque partis morbo salutiferam medicinam conferre.” 1)

3. Ludvig den Frommes och dennes son Lothars brev till ärkebiskopen Jeremias av Sens och biskop Jonas av Orléans.

Här uppmanas nämnda biskopar att göra en sammanställning av ”Libellus Synodalis Parisiensis” att överlämnas till påven.²⁾

4. Ludvig den Frommes och dennes son Lothars brev till påven Eugen II.

Här föreslås bl.a. att frankiska sändebud tillsammans med påvliga skall bege sig till Bysans.³⁾

5. Epitome Libelli Synodalis Parisiensis.

Skriften utgöres av den sammanställning Jeremias av Sens och Jonas av Orléans fått i uppdrag av Ludvig den Fromme att göra. Den sammanfaller innehållsmässigt i stort sett med ”Libellus Synodalis Parisiensis” och därför är det naturligt att den inte ingår i ”Catalogus testium veritatis” 1597.

Av särskilt intresse i ”Libellus Synodalis Parisiensis” är de kyrkofäderecitats som riktas mot ikonoklasterna, som enligt författarens kommentar inte bara tar bort bilder ur kyrkorna utan också förstör de heliga kärlen (brukligt var att dessa var försedda med ingraverade bilder):

”Contra eos, qui imagines non solum ab aedibus, sed etiam a sacris vasis indiscrete abolere praesumunt.” 4)

Första citatet gäller tidiga vittnesbörd i kyrkans historia angående bildbruket i äldsta kyrkan. Här nämns från Eusebius kyrkohistoria bl.a. kvinnan i Cesarea Filippi och avbildningar av Petrus, Paulus och Kristus själv. Eusebius kyrkohistoria används direkt av de lutherska teologerna, och citatet kan isolerat inte verifiera att de använt sig av Paris 825. Härefter följer de ovan i samband med Frankfurtsynoden 794 och de 45 punkterna i ”Catalogus testium veritatis” nämnda apostlabilderna och Konstantin den Stores vision från Sylvesterakterna. Johannes Chrysostomuscitatet gäller det historiska bruket av bilder och konstens möjligheter här. Sedan följer en längre dikt angående bildbruket av Paulinus av Nola. Paulinus av Nola citeras av flertalet av de gnesiolutherska teologerna. Nästa citat är av ett visst intresse när det gäller förhållandet till ”Libri Carolini”. Citatet är från Gregorius av Nyssa som ju avfärdas som okänd av ”Libri

1. Catalogus testium veritatis 1597 Tomus II sid. 200.

2. ibid. sid. 231.

3. ibid. sid. 230, se även Haendler sid. 49 f.

4. Monumenta Germaniae Historica, Legum Sectio III. Concilia. Tomi II. Pars II sid.484 f.

Carolini". I citatet möter vi tanken att bilden även påverkar människans känslor och sinne. Tanken förekommer redan hos Luther men blev senare i främst gnesioluthersk teologi ett vanligt argument för bildbruk, *obiecta movent sensus*. Gregorius skriver att han inte utan tårar beskådade en bild föreställande Abrahams offer:

"Beatus Gregorius Nyssenus episcopus inter cetera, ubi de Abraham instituit: Vidi, inquit, imagines passionis et non sine lacrimis visionem praeterii, opere artis ad faciem deducens historiam et cetera."1)

Även Augustinus citat följer och slutligen för att ytterligare framhäva bildernas berättigande Gregorius den Stores utsagor:

"...admirabilis totiusque catholicae ecclesiae doctissimi viri beati Gregorii papae sequentia". 2)

Detta första avsnitt behandlande kyrkofäders positiva hållning till bilder har utelämnats av Grunrad. Endast en kort sammanfattning har här gjorts. Här påpekas att dessa kyrkofäder (varav endast Gregorius nämns vid namn) med rätta skriver mot bildbekämparna och bildfienderna. Inom parentes anges att dessa idag utgöres av turkarna:

"... ut Turcae hodie".3)

Här nämns vidare i denna sammanfattning att Gregorius den Store skrivit angående det tillåtna bruket av bilder föreställande heliga gestalter samt det historiska bruket:

"... sanctorum imagines habendas, & historiarum picturam." 4)

Nämnda kyrkofäder ovan citeras dock i olika varianter i flertalet skrifter från lutherskt håll i anhaltinska bildstriden.

Efter dessa till bildbruket positiva citat följer kyrkofädercitrat mot bilddyrkan och därmed mot Nicea II. Störst utrymme har här Augustinus. Avsnittet återges i sin helhet av Grunrad.5) Argumentationen och uppställningen följer här överlag "Libri Carolini". I detta avsnitt infogas också — liksom vi nämnt ovan i samband med "Libri Carolini" — en argumentation angående korstecknets företräde framför övriga bilder. Korset är segertecknet, ett banér. Inte genom bilder men genom detta tecken är segern över Djävulen vunnen enligt "Libri Carolini". Än större behandling får detta i Paris 825. Före dessa citat som Grunrad publicerar i deras helhet, infogas ett förtydligande i "Catalogus testium veritatis". Grunrad hävdar här att Parissynoden följer "Libri

1. Monumenta Germaniae Historica, Legvm Sectio III. Concilia. Tomi II. Pars II sid.484 f.

2. ibid.

3. Catalogus testium veritatis 1597 Tomus II sid.202.

4. ibid.

5. ibid. sid. 202 f.

Carolini” och Frankfurtsynoden 794. Med korset avses inte själva träet utan Kristi hela frälsningsverk som fullbordades på korset:

”... non lignum, sed totum opus Christi in cruce peractum”.¹⁾

När det gäller korstecknets företrädare refereras i Parissynodens akter bl.a. följande kyrkofäder: Eusebius angående Konstantin den Store, Johannes Chrysostomus — bl.a. dennes lovsång till korset, Augustinus, Sedulius och Paulinus.²⁾ Även om det främst gäller vad korset symboliserar kommer själva symbolen, korset, dock att kraftigt framtonas genom dessa citat. Härigenom bereds också möjligheten att visa själva korset en viss vördnad.

Störst utrymme i akterna från Paris får Gregorius den Store. Denne citeras ofta när det gäller västerländsk bildteologi — både romersk-katolsk och luthersk. Flertalet citat återges även av Grunrad, kanske främst för att bekräfta det historiska bruket av bilder men även för att vederlägga bild dyrkan, alltså den ståndpunkt som brukar kallas ”medelvägen”:

”Synodus multa ex Gregorio Magno, partim vt historicum vsum imaginum confirmet, partim vt conuellat iconolatiam”.³⁾

Gregorius den Stores medelväg, via media, är inte helt och hållet den som utstakats i ”Libri Carolini”. Vi har ovan nämnt att ”Libri Carolini” inte i lika hög grad som Gregorius den Store uppskattar bildernas pedagogiska värde. Enligt Haendler ställer sig knappast ”Libri Carolini’s” teologiska hållning bakom Gregorius kända yttrande ”vad skrift är för den som läser är bilder för de obildade”:

”...quod legentibus scriptura, hoc idiotis praestat pictura cementibus”.⁴⁾

I ett Gregoriuscitats förs in en tanke som helt avvisas i ”Libri Carolini”, nämligen att den vördnad man visar för en bild förs över till den som bilden föreställer. Gregorius citerar Basilius den Store:

”Nam imagine honor ad primam formam transit.”⁵⁾

Citatet är alltså med i ”Catalogus testium veritatis” 1597. ”Libri Carolini” avvisar helt denna tanke och ägnar ett helt kapitel åt detta, *Contra eos, qui dicunt, quod imaginis honor in primam formam transit.* ⁶⁾

Fler citat skulle naturligtvis här kunna anföras belysande förhållandet i ”Libri Carolini” och Parissynoden 825. Vi kan här vidare hänvisa till Haendlers

1. Catalogus testium veritatis 1597 Tomus II sid.225.

2. ibid. sid.215, jfr. Haendler sid. 120 f.

3. ibid. sid.218.

4. se Haendler sid. 116 f.

5. Catalogus testium veritatis 1597 Tomus II sid.220, jfr. Haendler sid. 116 f.

6. Monumenta Germaniae Historica....Concilia. Tomi II supplementvm sid.136.

undersökning. Påpekas skall bara här slutligen att skillnaden mellan dessa inte främst behöver ligga i den teologiska hållningen även om naturligtvis en del kan tyda på detta. Skillnaden kan också något enklare förklaras genom att "Libri Carolini" främst argumenterar mot Nicea II. När Parissynoden samlas år 825 föreligger ett betydligt mer bildfientligt klimat i Bysans igen vilket kan förklara att motvikten här måste bli mer bildvänlig. När det gäller den lutherska teologins relationer till "Libri Carolini" resp. synoden i Paris 825 kan dessa attitydskillnader vara av visst intresse genom att akterna från Paris 825 bättre passar in i den gnesiolutherska hållningen i bildfrågan än "Libri Carolini". Under alla omständigheter förde både "Libri Carolini" och akterna från Parissynoden 825 ett traditionsstoff i bildfrågan vidare in i även den lutherska traditionen, ett traditionsstoff som naturligtvis fritt kunde användas och formas efter den förhandenvarande situationen.

Kontinuitetstanken

I kampen mot kalvinismen vid slutet av 1500-talet var som nämnts adiaforaargumentet av ringa värde. Egentligen är ju också adiaforaargumentets främsta funktion en annan, nämligen att det ger utrymme för en kontinuitet med även den romersk-katolska kyrkan. För att inte väcka onödig strid ansåg man ofta från lutherskt håll att flertalet bruk kunde få vara kvar. Vanligt var att man här åberopade aposteln Pauli föredöme enligt 1 Kor. 9:19 f.: "Fri och oberoende av alla har jag alltså gjort mig till allas slav för att vinna så många som möjligt. För att vinna judar har jag för dem varit som en jude. För att vinna dem som står under lagen har jag för dem varit som en som står under lagen, fast jag själv inte står under lagen. För att vinna dem som är utan lag har jag för dem varit som en som är utan lag, fast jag inte är utan Guds lag, jag har ju Kristi lag. För att vinna de svaga har jag inför dem varit svag. Allt har jag varit inför alla, för att åtminstone rädda några." Wittenbergteologerna ger i "Notwendige Antwort" följande rekommendation:

"Ich bin den Papisten worden in eusserlichen dingen wie ein Papist / auff das ich die Papisten gewinne. Dann wie solches von den schwachgleubigen im Ju^edenthumb vnd Bapsthumb zuuersten were / also ist bekantlich / dass das Ju^edenthumb noch frembder vnd vom Christenthumb weiter abgesondert sey / als das Ro^emische Bapsthumb / in welchem gleichwol viel stu^eck des Christenthumbs vbrig geblieben vnd erhalten sind." 1)

Kunde Paulus bli en jude för att vinna judarna så kunde en lutheran bli papist för att vinna papisterna — inte minst därför att den judiska läran var betydligt mer avlägsen från den kristna tron än den romersk-katolska, som dock bevarat och upprätthållit många stycken av den kristna läran. Trots allt ansåg man sig från lutherskt håll vara en fortsättning av den medeltida katolska kyrkan och stå nära denna. Vad man vände sig mot var som nämnts missbruken och att låta vissa yttre ceremonier bli till tvång. Medeltida kyrkolärare kunde mycket väl åberopas. När det gäller t.ex. andra budet kan Gediccus åberopa följande kyrkolärare efter Augustinus:

"Dem Augustino haben andere nachgefolget / als Beda / welcher vmb das Jar Christi 700. ein beru^ehmter Lehrer inn Engeland gewesen / Bernhardus Abbas Clareuallensis, Nicolaus de Lyra vnd Glossae ordinaria, Petrus Lombardus. Thomas de Aquino, Hugo Cardinalis vnd

1. Notwendige Antwort... sid. 15.

andere mehr.”1)

Till Beda hänvisar Gediccus också när det gäller rätten att behålla bilder:

”... wie recht Beda sagt: Imagines in Ecclesia fieri nulla diuina litera vetuit. Man kan nicht ein einig zeugniss auffdringen / do Gott schlecht vnd allerding die Bilder verboten sondern nur zu dem ende hat er sie verboten / das man sie nicht anbete.”2)

I främst den gnesiolutherska traditionen vid slutet av seklet var man alltså överlag mån om att betona kontinuiteten.³⁾ Överhuvud bör det påpekas att den medeltida romersk-katolska kyrkan ständigt i historien konfronterats med å ena sidan bildmissbruk, å den andra ikonoklastiska rörelser. Även i den medeltida romersk-katolska kyrkan har alltså bildfrågan varit aktuell.

Bildfrågan i väst under medeltiden

En fråga som här kan vara av intresse är vad som egentligen händer med ”Libri Carolini” och Parissynodens beslut 825 under medeltiden fram till reformationsskulet. En vanlig inställning i olika historiska och teologiska arbeten är att dessa inte fick någon större teologisk betydelse, kanske främst p.g.a. påvarna som förde en ännu mer bildvänlig politik. Man avgör sig i stället snart för den grekiska bildteologin, så t.ex. Lateransynoden 863 där man tillerkänner bilder ett *venerare* och *colere* 4) liksom också vid flera andra kyrkomöten under 800-talet. Samtidigt hävdas också i teologisk litteratur att väst trots allt aldrig helt begrep den grekiska bildteologin och att det dock är stor skillnad mellan bildteologin i öst resp. väst. Sekundärlitteraturen är med andra ord något oklar.⁵⁾

Den bysantinska bildstriden påverkade naturligtvis även väst. Den östliga resp. västliga kyrkan är ju under historiens gång inga från varandra isolerade världar. Under 700-talet stod dessutom södra Italien och Sicilien fortfarande under kejsaren i Konstantinopel. Påven i Rom stöder bildvännerna som kanske främst finns i det egentliga Grekland. En rad politiska frågor sammankopplas vidare med 700- och 800-talets bildstrid. I öst gäller det bl.a. enheten i det

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Siiii.

2. ibid. sid. Hiiii.

3. se B. Arvidsson, Kontinuitetstanken i Johann Armdts teologiska miljö, 1986.

4. se TRE art. 'Bilder' V / 2; Hägglund, Teologins historia sid. 132; m.fl.

5. Karl Werner, Geschichte der apologetischen und polemischen Literatur der christlichen Theologie, Schaffhausen 1861, Bd. II sid. 559; Ouspensky sid. 123.

bysantinska kejsardömet och förhållandet mellan patriark och kejsare, alltså mellan stat och kyrka. I väst möter vi en liknande problematik angående påvemakt resp. kejsarmakt, ett förhållande som även återspeglas i "Libri Carolini" och Parissynoden år 825. Bildfrågan i väst blev dock aldrig så problematisk som i öst. "Libri Carolini" och synoden i Paris 825 behöver inte heller i första hand ses som en västlig förgrening av bysantinska bildstriden utan kan mycket väl sättas in i ett blott kulturellt sammanhang, nämligen som ett exempel på det vi kallar för karolingisk renässans. I Karl den Stores hovteologi gällde det att samla och bearbeta den tidigare traditionen, t.ex. bland kyrkofäderna främst Augustinus och Gregorius den Store.¹⁾ När det gäller förhållandet mellan den östliga och västliga kyrkan kan vidare nämnas t.ex. det bysantinska klostret i Rom som inspirationskälla ²⁾ samt Otto II's giftermål med en bysantinsk prinsessa, vilket anses förklara en del av det bysantinska inflytandet på konsten under denna period i Tyskland o.s.v. ³⁾

Via media -problematiken kan på ett sätt sägas vara aktuell under hela medeltiden av naturliga skäl eftersom ytterligheterna hela tiden ger sig tillkänna. Vi har t.ex. upprepade ikonoklastiska tendenser även i väst. En bildfientlig hållning intog bl.a. Claudius av Turin vid synoden i Paris 825.⁴⁾ Mot honom argumenterar Theodemir och vidare Dungal i bl.a. en skrift utgiven 827: "Liber responsionum adversus Claudii Taurenienii sententias cultum imaginum..." samt Jonas av Orleans i skriften "De cultu imaginum libri tres".⁵⁾ De tre sistnämnda företräder samtliga en förmedlande hållning vid Parissynoden 825. Under 1100- talet och framåt företräds en ikonoklastisk ståndpunkt av bogomilerna och katarerna.⁶⁾ Bogomilerna verkade främst i den östliga kyrkan men kom även till väst. Både bogomilerna och katarerna vände sig mot det yttre, mot bilder och kyrkobyggnader, altaren o.s.v. Moneta ⁷⁾ vederlägger bl.a. katarerna och framhäver den yttre kyrkan och här just kyrkobyggnaderna, bilderna och altarena. Redan i samband med Moneta diskuteras frågan angående konsten under kyrkans första århundraden — en diskussion som återkommer bl.a. i anhaltinska bildstriden. Moneta nämner här att de första kristna p.g.a. förföljelsen saknade det som hör till den yttre kyrkan, alltså det argument

1. se t.ex. Anders Piltz, Medeltidens lärda värld sid. 18.

2. Das Gottesbild im Abendland sid. 114 f.

3. Janson, Konsten sid. 214.

4. Werner II sid. 553 f.; Das Gottesbild im Abendland sid.111.

5. ibid. sid. 555 f. resp. sid. 112, se även ovan sid. 54.

6. Werner III sid.474 f.

7. ibid. sid. 492.

som senare framfördes just från gnesiolutherskt håll. Röster liknande reformatorenas angående bildmissbruk saknas inte heller. Matthias von Janow 1) yttrade sig kraftigt mot bilddyrkan och relikdyrkan som han menade förledde människorna till avgudadyrkan. Denne måste dock ta tillbaka sina åsikter på en synod i Prag 1389. På 1380-talet möter vi Wycliffe som ju också vänder sig mot bildkult och i början av 1400-talet Hus vars påverkan i ikonoklastisk riktning kom att fortleva även under hela reformationssseklet och även ett stycke in på 1600-talet. Mot denna ikonoklasm som kan anses ha bl.a. Hus till upphov argumenterar som ovan nämnts Dürer i Nürnberg i början av 1500-talet.

"Libri Carolini" anses allmänt inte vara nämnda efter Hincmar förrän i början av 1500-talet. Hincmar kan sägas representera en restriktiv hållning i bildfrågan, en hållning som dock inte blir betecknad som kättersk utan håller sig inom den mer officiella kyrkoteologin i väst. Även Bernhard av Angers företräder en restriktiv hållning liksom "Libri Carolini".2) Parissynodens akter påträffas under medeltiden, bl.a. föreligger en handskrift från 1100-talet.3) Under samma århundrade möter vi Bernhard av Clairvaux.4) Denne önskade ett rent kyrkorum där inte bilder förleder tankarna. Betoningen av det inre samt fattigdomsidealet ligger bakom. Durandus kom under 1200-talet att främst betona memoriafunktionen. Ytterligare en sak kan här nämnas: typologin. "Libri Carolini" kännetecknas av en mycket framträdande typologi. I kyrkmåleriet i väst kan typologin mer eller mindre sägas dominera, inte minst p.g.a. *Biblia pauperumtraditionen*. Här framträder ett rent didaktiskt bildbruk.

"Libri Carolini's" teologiska hållning kan sammanfattas i följande punkter:

1. Bilddyrkan avvisas.
2. Bilderna har dels ornamenta-, dels memoriafunktion.
3. Korset och relikier har en särställning.
4. Helgonen skall visas tillbörlig vördnad.
5. Gamla Testamentet tolkas typologiskt.

I Parissynoden 825 kan bildfunktionen sägas vidgas till att bl.a. också omfatta *obiecta movent sensus* -funktionen. Sistnämnda funktion som betonas i det lutherska försvaret för bilder betonas under senare medeltiden av bl.a. Tauler.5) Den teologiska hållningen i "Libri Carolini" och Parissynoden 825 kan alltså sägas fortleva jämsides med ett mer kultiskt bildbruk i den västliga kyrkan under

1. Werner III sid.624.

2. Das Gottesbild im Abendland sid. 113.

3. se ovan sid. 114.

4. Das Gottesbild im Abendland sid. 128.

5. ibid. sid. 130.

hela medeltiden. Bildfrågan är dynamisk även i medeltida romersk-katolsk teologi, och naturliga anknytningspunkter kunde de lutherska teologerna finna i denna. Hypotetiskt kan kanske sägas att via media -tanken även är en viktig del av den medeltida bildteologin, främst i väst. När via media-tanken uppträder i luthersk teologi behöver detta därför inte ses främst som en kompromiss mellan romersk-katolsk och kalvinsk bilduppfattning utan som en traditionsanknytning och uttryck för en kontinuitet med den medeltida kyrkan.

Bilddyrkan i väst under medeltiden hänger till stor del samman med relikdyrkan. Ett relikskrin hade ofta formen av en skulptur och här fanns rika möjligheter för sammanblandning. Vidare hänger bilddyrkan i väst samman med vördnaden för helgonen. Vad officiell kyrkoteologi ibland fick ta itu med även under medeltiden var vissa avarter, en viss folklig kult. Synoden i Magdeburg 1315 stadgar att bilder endast får uppsättas på ett konsekkrerat altare.¹⁾ Man får alltså inte ha bilder var som helst eller bära med sig bilder hur som helst. Beslutet bekräftar naturligtvis primärt att bilder anses heliga, men härtill kan man lägga att beslutet också vill förhindra att bilder kommer i omlopp. Detta medförde nämligen ofta vissa avarter, t.ex. mirakeltro o.s.v. Kyrkoledningen var alltså även under medeltiden tvungen att sätta en gräns för bildkult. Samtidigt avgränsade man sig mot ikonoklasm. Även enskilda teologer vände sig mot bildmissbruk, t.ex. Savonarola. 2) Emser tar i sin skrift mot Karlstadt även avstånd från en del missbruk inom den romersk-katolska kyrkan:

"... bey vnsern gezeyte mit den bildern getribe wirt / in kein weg vortedit / od entschuldiget habe..."³⁾

Bland missbruk nämner Emser bl.a. för dyr kyrkoutsmyckning:

"... dz sie das vberig gelt vn vncost / den wir auff bilde legen / vn oft fur ein tafel sech / sibem / achthundert Ja etwa ouch tausent guld gebe / liber vn seliglicher armen lewte aussgespendet / vn damit enthalten habe / "...⁴⁾

Vidare nämner Emser skamliga och osedliga bilder samt en del bilder i samband med mirakeltro. Emsers skrift — liksom biskop Hugos — kännetecknas av en stark traditionsanknytning. De romersk-katolska försvarsskrifterna under 1500-talet anknyter — liksom främst de gnesiolutherska — till kyrkans tradition. Bland kyrkolärare nämner Emser bl.a. Beda, Athanasius, Damascenus, Eusebius, Basilikus och Gregorius den Store. Förutom

1. Hefele Bd. 6 sid. 566, se även ibid. sid. 936.

2. Anthony Blunt, *Artist Theory in Italy 1450-1600*, 5 uppl. 1980 sid. 117; von Végh sid. 75, se även ovan sid. 70.

3. Emser sid. Hii f.

4. ibid., se även ovan sid. 83.

missbruk inom s.a.s. de egna leden tar Emser vidare upp det hedniska missbruket och nämner — liksom senare Arndt — att filosoferna ofta bestraffat bildmissbruket bland hedningarna. Även i den romersk-katolska teologin fanns alltså en nyanserad uppfattning angående bruk och missbruk och här behövde inte konflikter uppstå med de lutherska teologerna. Konfliktpunkterna var också som nämnts relikdyrkan och helgonkult, inte bildbruket i sig. Att "Libri Carolini" och Parissynodens akter från 825 dock misstänkliggjordes av romersk-katolska teologer under senare hälften av 1500-talet hänger som tidigare nämnts rimligen mer samman med att man hårt utnyttjade dessa skrifter från protestantiskt håll än med det faktiska teologiska innehållet i dessa skrifter.

Kyrkans första århundraden som normgivande

Både från bildvänligt och bildfientligt håll har man hänvisat till kyrkans första århundraden. Hur det förhåller sig med bildbruket under denna period är dock ovisst, och en diskussion har här förts sedan århundraden tillbaka. Vi mötte denna diskussion i samband med katarerna och Moneta. Vi möter den i det kyrkohistoriska och apologetiska arbetet under 1500-talet. Diskussionen har förts vidare och även i senare konsthistorisk forskning har förts och föres en diskussion angående konsten under kyrkans första århundraden.¹⁾

Angående bildbruket i första kyrkan föreligger ett rikt traditionsstoff, förmedlat via bl.a. Johannes Damascenus. Vi möter detta i början av 1500-talet hos t.ex. Emser. Denne nämner — utifrån Damascenus — att konung Abgar

1. Att konst har använts inom de kristna församlingarna åtminstone fr.o.m. kyrkans andra århundrade känner vi till bl.a. genom katakombmålningarna och en viss gravkonst, se Sv. Aage Bay, *Den Første Kristne Kunst*, Odense 1975. Vidare har vi också utsagor — både för och emot bildbruk — hos kyrkofäderna. Koch har i sitt arbete, *Die altchristliche Bilderfrage nach dem literarischen Quellen*, 1917 samlat en del sådana kyrkofädercitater och tagit upp dessa till behandling. Vad Koch vände sig mot var den då vanliga inställningen angående konsten under kyrkans första århundraden: "Die Meinung, die religiöse Kunst, der Gebrauch und die Verehrung der Bilder sei den Christen der drei ersten Jahrhunderte fremd gewesen, sitzt noch fest in den Köpfen unserer meisten Gelehrten: man schlage alle unsere Handbücher der Malerei und Kunstgeschichte, Schnaase, Kugler, Görling, Hotho usw. auf, überall wird man ein Kapitel über den 'Kunstthass' der alten Christen finden", sid. 1. Koch citerar visserligen här Kraus 1868 men Kochs arbete är delvis ett inlägg i den diskussion som fördes främst mellan protestantiska och katolska forskare angående katakombkonsten. Walter Elliger utger 1930 en liknande studie: *Die Stellung der alten Christen zu den Bildern in den ersten vier Jahrhunderten*. Diskussionen fördes dock vidare och av annan uppfattning är von Campenhausen i arbetet *Die Bilderfrage als theologisches Problem der alten Kirche*, ZTK 49 1952: "Grundsätzlich gilt in der vorkonstantinischen Zeit das Verbot des Gottesbildes und aller 'christlichen Kunst', so gut wie das erste Gebot des Alten Bundes in Geltung bleibt.", sid. 33 f. Angående bildkonsten inom den kristna församlingen under kyrkans första tid hävdar han vidare: "Davon kann in den ersten drei Jahrhunderten der Kirche keinesfalls die Rede sein. Der von Hugo Koch geführte und von Walter Elliger erweiternd wiederholte Beweis braucht heute nicht mehr geführt zu werden.", sid. 36. Även senare forskning angående konsten under kyrkans första århundraden har alltså ofta haft en konfessionell utgångspunkt.

sände en målare till Kristus med uppdrag att måla honom. Kristi ansikte var dock så skinande att konstnären inte lyckades måla men i stället tryckte Kristus sitt ansikte i en duk och sände denna till Abgar. På liknande sätt förhåller det sig senare med Veronikas svetteduk. Nikodemus, lärjungen i tysthet, har vidare målat en bild av Kristus. Likaså målade evangelisten Lukas en bild av Kristus och av Maria. Emser citerar även Eusebius kyrkohistoria angående kvinnan i Cesarea Filippi samt angående bilder av apostlarna Petrus och Paulus:

"Von dem o^ersten bild Christi vnnszers seligmachers schreibt der alte glaubwürdige vnd heylige lerer Joannes Damascenus de orthodoxa fide libro. 4. cap. 17. ein Historien. Das der konig Abgarus (der do o^erstlich / Wie ouch Eusebius bezeuget / lib. I. cap. 15. ecclesiastice sue historie / dem herren ein briff geschriben / ine zu komen gebeten / vn im die helfft seynes Ko^enigreichs an geboten hat) Do der Herr nit zu im kommen wolte / ein maler aufgeschickt / der im den abcontafayhen solt / Als aber ein solicher scheyn vn glantz aus dem gebenedeyten angesicht Christi zwitzert / das der maler dareyn nit sehen mocht / druckte der Herr seyn angesicht selber in ein kleyd / vnd schickte das dem obgenanten Ko^enig zu /...

/ Der Herr Jesus dergleychen ouch seyn gestalt vn angesicht der heyligen frawe Veronicken / in iren schleyer gedruckt vnd tzur letzt gelassen / ...

Item der grosse Athanasius schreybt in lib. de passione imagineis Jesu / von eynem bild Christi wo^elches Nicodemus der heymlich iunger Christi mit seynen eygen henden abgemalet...

Furter schreybet Damascenus / wie er von den alten gehort / Das der heilig Euangelist Lucas / Christu vnd sein werde muter Mariam mit seyn eygen henden abgemalt hab / ...

Szo schreibet obgemelter Eusebius libro. 7. eiusdem ecclesiastice sue historie / Von eynem bild Christi das ym die fraw so zwelff Jare ein flus gehabt / vnd von anrurung seyner kleyder gesund worden / in der stad Cesarea aldo sie ein burgerin gewest / tzu ewiger gedechtnis vn danckbarkeit / auffgericht / ..."1)

Emser för alltså fram detta traditionsstoff i argumentationen mot Karlstadt. Bl.a. Eusebius kyrkohistoria kom också att användas av de lutherska teologerna, och främst via det kyrkohistoriska arbetet i Magdeburg, men också via Damascenus skrifter förmedlas detta traditionsstoff angående bildfrågan vidare in i den lutherska argumentationen.

Från kalvinskt håll påpekades att bildbruk inte förekom under kyrkans första tid i den kristna församlingen. I Mümpelgartische Gespräche påpekades att eftersom kyrkan saknade bilder under de tre första århundradena kan de också undvaras för oss nu:

"Et potuit Ecclesia primitiva trecentia annis usu imaginum carere; possumus & nos."2)

1. Emser sid. Bi f.

2. Acta... 1587 sid.402.

I den anhaltinska bildstriden framfördes från kalvinskt håll att bilder först kom i bruk i kyrkorummen 690 och inte fick legitimation förrän 790:

"Die weil auch im letzten Anhaltischen Schlusspruch erwehnet wird / das im Newen Testament die Bilder allererst umbs Jahr Christi 690. angefangen in die Gotteshäuser gesetzt zu werden / ja wie sie pag. 57. gedencken / erst umbs Jahr Christi 790. aus anstiftung der Keiser Morderin Irene / offentlichen seyn bestetiget." 1)

Att så många gamla kyrkolärare hårt gick mot bildbruk berodde dock enligt Wittenbergfakultetens försvar på att bilderna användes kultiskt. Man höll dem inte blott för adiafora. Detta är uppenbart i kyrkohistorien:

"... dz aus der Kirchenhistori offenbar / welcher gestalt man damals die bilder nicht blos / als adiaphora verteidiget / sondern dieselbe zum cultu / verehrung / vnd abergleubigen Gottesdienst einführen wollen / ..." 2)

De äldre kyrkolärarna förkastade inte bruket totalt, bl.a. anförs från Wittenbergfakulteten att Tertullianus nämner att man brukade gravera herden med det förlorade fåret på nattvardskalken:

"Das aber die Heiligen Väter oder Alte Kirchenlehrer die Bilder auff solche weise / wie die Anhaltischen thun / allerdings / vnd ohne vnterscheid verworffen haben solten / wissen wir vns nicht zu erinnern. Dann das sie nicht allein im brauch gewesen / sondern auch (ausserhalb des Abgöttischen missbrauchs) seyen für vnverwerfflich gehalten worden / findet man klare zeugnissen im Tertulliano / welcher gedencket / wie man hab pflegen in den Kelchen das Bild von dem Hirten / der das verlorn Schaf suchet / zu graben." 3)

I Magdeburgcenturierna, centurion III, påpekas att det inte finns något säkert belägg angående bildbruk redan under 200-talet:

"De imaginibus vero et picturis, quibus conventuum sedes exornatae fuerint, certe aliquid sane in historia huius seculi non reperies." 4)

Dock nämns i det här sammanhanget Eusebius, som i sin kyrkohistoria skriver att han iakttagit bilder föreställande Petrus, Paulus och Kristus själv. Dessa bilder har förekommit hos bröder i Asien:

"vidisse se adservari a fratribus aliquibus in Asia, imagines Apostolorum Petri et Pauli ipsiusque Christi." 5)

Dock påpekas att Tertullianus bekräftar att de kristna under detta århundrade t.ex. fördömt bruket av statyer:

"Testatur aliquot locis in Apologetico Tertullianus, Christianos eo tempore maximé odisse

1. Notwendige Antwort... sid. 99.

2. ibid.

3. ibid.

4. Ecclesiastica historia III spalt 409.

5. ibid.

solitos statuas cum suis ornamentis.”¹⁾

Vanligen erkänner de lutherska försvarsskrifterna en viss återhållsamhet när det gäller bildbruk under kyrkans första tre århundraden. Detta förklaras med att det förelåg större risk för avgudadyrkan under denna period p.g.a. närheten till de hedniska religionerna. Gediccus nämner:

”Daher denn in primitiva Ecclesia etliche jar nach einander keine Bilder in der Kirchen gewesen / wie zu sehen beim Clemente Alexandrino vnd Lactantio. Denn die liebe Kirche hat sich anfänglich sonder zweiffel darumb der Bilder ent schlagen / domit sie sich auch auff die weise von denen domals Abgö^ettischen Heyden mo^echten absondern / die da fu^ergaben / man ko^ente Gott nicht anders dienen noch ehren / denn durch die simulachra vnd Go^etzen.”²⁾

Även Arndt nämner detta som orsak till att bildbruk allmänt inte förekom i de kristna församlingarna före Konstantin den Stores tid:

”Wiewol in der ersten Kirchen in drey hundert Jar / biss auff den Keyser Constantinum Magnum / nicht allein kein Bilde in den Kirchen / oder in der Christen Betheuser in Oratoriis gewesen / sondern es haben auch etliche Va^eter / ... hart dawieder disputiret / ... so hat doch dieses alles seine sondere vrsach. Denn die Heiden / so bekeret waren zum Christlichen Glauben / wolten auch Gott vnd Christum / durch Bilder anbeten / wie sie im Heidentumb gewonet.”³⁾

I förordet till ”Ikonographia” nämner Arndt ytterligare en orsak, nämligen förföljelsen. Vi har ovan sett att Moneta använde sig av detta argument mot katarernas förakt för en yttre kyrka. Arndt skriver:

”Wie denn auch in der ersten Kirchen in die dreyhundert Jar / biss auff den Keyser Constantinum Magnum fast weder Kirche / Altar oder Bilder gewesen / dieweil damals die Kirche Christi / dass ist / die Gleubigen / in den zehen grewlichen vervolungen / sich vnter dem Tyrannen haben dru^ecken mu^essen / da inen keine o^effentliche versamlunge / oder brauch der Sacramenten verstattet worden. Oder aber / ob sie bissweilen eine Kirche einbekommen / oder erbawet / sind sie von den Tyrannen baldt zersto^eret vnd geschleisset worden /”⁴⁾

Till synes något motstridigt hävdar Arndt dock samtidigt att bilder förekom tidigt i den kristna församlingen och anknyter till traditionsstoffet angående denna tid. Sjätte kapitlet i ”Ikonographia” har överskriften:

” / Solches bezeugen auch die Imagines Historicae, die Historischen Bilder / des H^erren Christi / Item Petri vnd Pauli / so nicht allein zu Eusebii zeiten gewesen sein / sondern auch zur der zeit Apostel.”⁵⁾

1. Ecclesiastica historia III spalt 409.

2. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Hiii.

3. Arndt, Ikonographia sid. 29.

4. ibid. sid. 3.

5. ibid. sid. 27.

Utifrån Eusebius kyrkohistoria nämner Arndt — liksom t.ex. Emser ovan — utförligt berättelsen om kvinnan i Cesarea Filippi:

”Eusebius li.I. cap. 14. erzelet die denckwürdige Historiam von dem Weibelein / so zwölff Jar den Blutgang gehabt / vnd durch anrühren des Saumes / am Kleide des HERRen / gesundt worden ist / Wie Matth. 9. stehet / das dieselbe zu Caesarea Philippi / daher sie buertig gewesen / für irer Haushuerr ein gegossenes ehrnes Weibesbilde hab setzen lassen / mit einem langen Kleide kniendt / vnd die Hende aussbreitende / wie ein Supplicant / vnd gegen demselben vber ein ander Ehrnenbilde / zierlich mit einem langen Kleide / die dem V'eibe die Handt reichet / welches das Bilde des HERRen Christi gewesen / Vnd das hoch zuverwundern / so ist aus der Erden / an derselben stedte / ein vnbekantes Kreutlein gewachsen / so baldt dasselbe so gros worden / das es den Saum des Kleides dieses Bildes beruert / hat es die krafft gewonnen / alle Kranckheiten zuheilen. Vnd schreibet ferner: das diese Bilde noch zu seiner zeit gestanden / vnd er sey desselben halben dahin gereiset / vnd habe dasselbe mit seinen Augen gesehen.”¹⁾

Samtidigt som Arndt påpekar den speciella faran med bilder för de första kristna p.g.a. närheten till den hedniska kulten kan han dock erkänna ett föredömligt bruk av bilder hos just de nyomvända. Till ära och till tecken och åminnelse i tacksamhet över de välgärningar de erhållit restes bilder av Kristus:

”... die so aus der Heiden gleubig worden waren / hatten den brauch / das sie dem HERRN Christo zu ehren / zeugnis vnd gedechtnus / sein Bilde setzen liessen / zufferst wenn sie von Ihme eine sondere leibliche Wolthat empfangen hatten.”²⁾

Även Arndt citerar Eusebius angående de första kristna bilderna av Petrus och Paulus samt av Kristus själv:

”Vnd das ist nicht wunder / spricht er ferner / denn wir haben gesehen darbey die Aposteln Petri vnd Pauli / vnd des HERRn Bilde selbst / mit wunderlichen vnd mancherleyen Farben adgemalet.”³⁾

Eusebius bekräftar alltså enligt Arndt att bildbruk även förekommit i den första kristna församlingen:

”Mit diesen worten beschreibet Eusebius den Historischen brauch der Bilder”.⁴⁾

Arndt stannar dock inte här: utifrån Eusebius kan nämligen också slutas att Jesu egna apostlar accepterade bildbruket :

”...vnd das derselbe in der ersten Kirchen / ja von den Aposteln selbst nicht sey verworffen oder verdampt / ist daher gewiss / das auch die Apostel selbst an dem orte gepredigt haben / da diss Bilde noch gestanden / vnd haben dennoch dasselbe nicht verworffen noch zerbrochen

1. Arndt, Ikonographia sid. 27.

2. ibid. sid. 28.

3. ibid.

4. ibid.

/ sondern als ein Historisches zeugnus / vnd gedechtnus / bleiben lassen.”¹⁾

Ytterligare ett bärande argument framföres av Arndt: Bildbruket har inte ens misshagat Gud själv eftersom Gud lät den hälsobringande växten växa vid bilden i Cesarea Filippi:

”Vnd das auch Gott selbst kein missfallen an diesem Bilde gehabt / hat das heilsame Kreutlein bezeuget / so bey demselben gewachsen.”²⁾

Samma framföres av Lange:

”Vnnd das auch Gott selbst diss Bild nicht fu^r einen Grewel geachtet habe / bezeuget er damit / das er so ein heilsam Kraut nicht ohne gross wunder dabey hat wachsen lassen.”³⁾

Kvinnan följde visserligen det hedniska bruket men apostlarna lät detta passera enligt Lange:

”Ob nu wol diss gute Weib in auffrichtung dieses Bildes dem Heidnischen brauch mag gefolget haben / die denen statuas auffrichten liessen / von denen sie grosse Wolthat empfangen: so sihet man doch aus diesem Exempel / das die Apostel keine Bilderstu^rmer gewesen / sondern den Historischen Brauch der Bilder passiren lassen / Denn sonstn wu^rden sie diss Bilde nicht haben stehen lassen / biss auff die zeit Eusebii, sondern wu^rden es / weil sie inn der Stadt geprediget / abgeschaffet haben.”⁴⁾

Lange — liksom Arndt — visar alltså en öppenhet för traditionsstoffet angående bildbruket i den första kristna församlingen redan under apostlarnas tid. I kampen mot kalvinismen är det trots allt inte lämpligt att helt hålla med om att bildbruk inte alls förekom under kyrkans första århundraden. Lange konstaterar:

”So ist je auch nicht war / das die Bilder im newen Testament erst nach Constantini M. Tode sollen auffkomen sein / denn je oben viel anders aus bewerten Schrifften ist dargethan worden.”⁵⁾

Slutligen bör här nämnas att Konstantin den Store och dennes visioner, bl.a. av korstecknet intar en central roll när det gäller försvaret av bilder. Mot kalvinisterna framhåller t.ex. Taurer Konstantins syn av korset på himlen och menar att om Gud hade varit mot bilder av den korsfäste skulle han inte låtit kejsaren se denna syn:

”Ir Caluinischen Irrgeister ko^end ja nicht verleugnen / das dem Keyser **Constantino** am Himmel erschienen / **signum crucis**, das Zeichen eines Creutzes / darneben diese wort geschrieven stunden: **In hoc signo vince**, in diesem Zeichen vberwinde. — — —

1. Arndt, Ikonographia sid.28.

2. ibid.

3. Lange sid. Cc 2.

4. ibid.

5. ibid.

Wenn nu war were / was ir Caluinischen Carlsta^edtischen Bildstu^ermer schreyet / man soll kein Creutze oder Bildnis des gecreutzigten dulden / so wu^erde Gott der HERRE dem Keyser **Constantino** nicht am Himmel ein Creutze gezeiget / vnd in dadurch des gecreutzigten Christi erinnert haben: In diesem Zeichen wirstu vberwinden. Summa / das Zeichen des Menschen Sons ist nicht anders / als das Zeichen des gecreutzigten Jhesu Christi / daru^emb so darff man wol zur Christlichen Erinnerung der Zukunfft des Sons Gottes / Creutz vnd **Crucifix** oder Bildnis des gecreutzigten / in den Kirchen haben / Weil auch dem **Constantino** ein Creutze am Himmel erschienen.”¹⁾

Sammanfattningsvis kan sägas angående den gnesiolutherska hållningen till frågan om bildbruket under kyrkans första århundraden att man menar att vissa bilder förekommit sporadiskt hos de kristna redan under apostlarnas tid. Ett mer allmänt bruk av bilder kommer dock först i.o.m. Konstantin den Store, av naturliga skäl eftersom de kristna nu får lov att bygga kyrkor.

1. Taurer sid. Qi. Angående Konstantin den Stores vision se vidare Otto Zöckler, Das Kreutz Christi. Religionshistorische und kirchlich-archäologische Untersuchungen, 1875 sid.147 f.

Kyrkofäderna som auktoritet

Även kyrkofäderna kunde åberopas från både bildfientligt och bildvänligt håll. Av intresse är dock när det gäller den lutherska hållningen att man i regel under hela seklet respekterade både de mer bildfientliga och mer bildvänliga kyrkofäderna. Å ena sidan kan t.ex. Epiphanius åberopas, å den andra t.ex. Basilius. Kyrkofäderna som sådana ansågs äga en bestämd auktoritet och man sökte därför från lutherskt håll jämka motstridiga meningar dem emellan.

Utifrån Nicea II förelåg i "Libri Carolini" en sammanställning av både bildvänliga och bildfientliga kyrkofäder. Som nämnts ansågs "Libri Carolini" att de mer bildvänliga hade misstolkats av Nicea II. En fastare struktur i sammanställningen av kyrkofädercitativ positiva till bildbruk möter vi i den lutherska teologin egentligen först i samband med just spridningen av "Libri Carolini", t.ex. hos Flacius, i Magdeburgcenturierna och hos Chemnitz. Enskilda kyrkofäder kan dock nämnas tidigare, t. ex. Gregorius den Store. Kyrkofädercitativ negativa till bildbruk möter vi däremot tidigare även på lutherskt område, inte minst i de tidigare danska kyrkoordningarna, där man inte helt skilde på de olika reformatörerna utan mycket väl kunde sammanblanda tankar från Luther, Karlstadt och Zwingli. Särskilt Epiphanius och Hieronymus anförs ofta även i lutherska skrifter under hela seklet. Redan i "Malmøbogen" infogas berättelsen om att Epiphanius själv sonderrev et draperi med en bild:

"Icke wiste heller the rettsindighe christne forfæderne i første christen kirke aff billede at sige, eller i nogell ære att holle thennom Thette bewiisser oc S Hieronimus schriffwendis om S Epiphanio biscop, i huess sendebreff til Joannem Hierosolymitanum saa schriffwes S Epiphanii ordt Jeg hører nogle knwre emodt meg thi att then tiidt wi ginge baade till then hellige steedt som kallis Bethel til att giøre almindelig bøn effther christen kirckis sedwan, oc ieg kom till Anablatha, oc gick i forsamlingis hwss, tha fandt ieg ther eet formalet tapett hengendis hoff kircke dørren, som oc haffde enthen christi effterliign eller nogen helligens billede paa seg malet, meg dragis icke aldelis til minde huess efterliign thet vor Ther ieg thet saa (emodt then hellige scrifftis bwd) henge i kircken, tha reef ieg thett strax sønder, oc bad kirckens tiennere swøbe ther een fattig menneskis døde krop wdi)(Her aff kwnde wi besinde hwad mening oc act billede haffwe wæret hoss the hellighe forfædre, saa att the icke wille tilstæde thennom anthen paa wegge eller tapett." 1)

1. Laurensen, Malmøbogen, utg. Rørdam 1868 fol. 54 f.

Berättelsen refereras senare under seklet av bl.a. Flacius 1) och av tübingenteologerna i andra sändebrevet.2) Även i de direkta försvarsskrifterna för bildbruk i samband med den anhaltinska bildstriden möter vi berättelsen, t.ex. hos Arndt, där den är infogad i en sammanställning av kyrkofäder negativa till bildbruk:

”da er (*Epiphanius*) durch Bethel gereiset / vnd gesehen in der Thu^r eines Bethauses / oder Kirchen / einen Vorhang hangen / auff welches ein Bild gewircket oder gemalet / dasselbe zerschnitten / vnd zurissen /”3)

Arndt hävdar dock som nämnts i samband med bildbruket under kyrkans första tid att Epiphanius — liksom övriga till bildbruket negativa kyrkofäder — har närheten till den hedniska kulturen som orsak. Förutom Epiphanius nämner Arndt i det här sammanhanget bl.a. Origenes, Clemens Alexandrinus, Clemens Romanus samt Lactantius.4) Att dessa och en del andra kyrkofäder överhuvud nämns i de lutherska skrifterna i samband med den anhaltinska bildstriden hänger dock främst samman med att man från kalvinskt håll hänvisat till dem. Gediccus refererar den kalvinska hållningen:

”Die Va^eter oder alte Kirchenlehrer / als Athanasius, Epiphanius, Hieronymus, Lactantius, vnd andere / haben nicht allein der Bilder Missbrauch / sondern auch die Bilder selbst stracks verdammet. Ergo, sol man sie auch heutigs tags allerdings abschaffen.”5)

Gediccus möter kritiken på samma sätt som Arndt genom att hänvisa till den hedniska kulturen:

”Die lieben Veter sind darumb den Bildern etwas auffsetzig gewesen / dieweil die jenigen so damals aus der Heydenschafft bekehret / den waren Gott in Bildnu^essen durch erdichte gestalt haben ehren wollen / wie sie hiebeuor in paganismo gewohnet. Drumb ist nach derselben zeit gelegenheit fast besser gewesen die Bilder gantzlich hinweg zu thun / denn zur superstition vnd aberglauben anlass geben.”6)

Av att dessa kyrkolärare fördömt bildbruket följer inte att man nu måste helt fördöma det:

”Vnd ob wol nicht ohn / das etliche aus den alten Kirchenlehrern / Als Epiphanius, Lactantius, vnd Concilium Elibertinum, so sie anziehen / nicht allein der Bilder missbrauch / sondern auch die Bilder selbst stracks verworffen / So folget doch nicht das man sie heutigs

1. Catalogus testium veritatis, utg. Lautenbach 1573 sid. XIII.

2. Jeremias II, utg. Lipsiae II sid. 239.

3. Arndt, Ikonographia sid. 29.

4. ibid

5. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Liii.

6. ibid.

tags schlecht vnd aller dings auch abschaffen vnd verdammen mu^este." 1)

De lutherska teologerna sökte alltså så långt möjligt behålla även de mer bildfientliga kyrkofäderna som auktoritet. Något restriktiv är dock här Wittenbergteologerna som menar att vissa kyrkofäder gått lite för långt och s.a.s. avvikit från via media:

"Es wird zwar nicht gezeuget / das etliche aus den Patribus nicht allein den abg^ettischen missbrauch / sondern auch den historischen gebrauch der Bilder verworffen haben mo^echten. Die frag aber ist / ob sie hieran recht gethan ? Dann in solchen certaminibus offtmals studio contendendi zu beyden seiten zu weit gegangen wird." 2)

Angående de kyrkofäder som intog en negativ hållning till bildbruket framhåller Ouspensky — utifrån sin grekisk-ortodoxa bakgrund: "Even if they fought against images, their writings cannot be the voice of the Church, but only expressions of personal opinion. Actually, the only one to have a genuine iconoclastic tendency is Eusebius. As for the others, in protesting against images, they had idols in mind and not Christian images." 3) I de gnesiolutherska skrifterna i samband med den anhaltinska bildstriden återopas Eusebius när det gäller bildbruket under kyrkans första århundraden. Arndt konstaterar t.ex. angående bilden i Cesarea Filippi:

"So verwirfft auch Eusebius dasselbe Bildt nicht / noch der Apostel vnd Christi Bild / so er zierlich gemalet gesehen." 4)

Eusebius anses dock vanligen företräda en bildfientlig inställning. Av Ouspensky anses detta ytterligare bekräfta bildbruket under kyrkans första tid: "Here is historical evidence which is valuable because it comes from Eusebius of Caesarea, a sympathizer of iconoclasm." 5) Även Koch betecknar Eusebius som en utpräglad bildmotståndare: "Zu den ausgesprochenen Bildergegnern der konstantinischen Zeit gehört vor allem Eusebius von Cäsarea." 6) Omdiskuterad bland de äldre kyrkolärarna är även Tertullianus som ju bekräftar bruket av en bild föreställande den gode herden med det förlorade och återfunna fåret. Koch ger en god inblick i denna diskussion, och här kan hänvisas till hans undersökning: "Überblickt man die Äusserungen Tertullians, so wird man sein Verhältnis zur Kunst kein freundliches und wohlwollendes nennen können." 7)

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Tii.

2. Notwendige Antwort... sid.100.

3. Ouspensky sid. 42.

4. Arndt, Ikonographia sid. 28.

5. Ouspensky sid. 47.

6. Koch sid. 41.

7. ibid. sid. 3.

Förutom nämnda kyrkolärare har kanon 36 från konciliet i Elvira i början av 300-talet varit föremål för diskussion. Kanon fastslår:

"Placuit picturas in ecclesia esse non debere, ne quod colitur et adoratur in parietibus depingatur." 1)

Vi kan här citera Elliger: "Der heutige Stand der Bemühungen um den eigentlichen Sinn des Kanons kann kaum besser als durch einen das Ergebnis seiner Untersuchungen zusammenfassenden Satz A. Knoepflers charakterisiert werden: "So aber, wie er lautet, kann er nur eine bestimmte Gattung von Bildern und auch diese nur unter ganz bestimmten Einschränkungen verbieten wollen." H. Koch bemerkt dazu mit Recht, es sei nicht mehr weit bis dahin, dass "schliesslich der ganze Kanon aus lauter 'Einschränkungen' bestände und man meinen könnte, es wäre gegen einen allgemeinen Kunsthass gerichtet und wolle einer gewissen Kunstbestätigung den Weg öffnen." — — Es handelt sich hier nicht um die zu dieser Zeit noch gar nicht akute frage der Bilderverehrung, aber auch nicht um die Ablehnung von Bildern nur eines bestimmten Inhaltes — — sondern um das prinzipielle Verbot des Bildergebrauches." 2) Elvirabeslutet är enligt Elliger helt influerat av det gammaltestamentliga bildförbudet och varje försök att få detta spanska koncilium att gå ihop med det bildbruk som fanns på central romersk mark är dömt att misslyckas. "Der Kanon 36 der Synode zu Elvira ist nahezu zu einer Kuriosität in der archäologischen Literatur geworden." 3) Elliger följer här Koch som sammankopplar Elvira med den spanska judekristna frågan: "Die spanische Judenfrage und Judenchristenfrage ist sehr alt, sie tritt zu Elvira erstmals in die Erscheinung. Ihr mag auch das Bilderverbot des can. 36 und seine Begründung entsprungen sein." Men, tillägger Koch: "So nahm auch die Bilderfrage eine Wendung, die man sich in Elvira nicht hätte träumen lassen. Die Bilder erlangten nicht nur das Bürgerrecht in der Kirche, sondern wurden sogar Gegenstand kultischer Verehrung. Aber auch in der folgezeit fehlte es nicht an Stimmen gegen den Gebrauch oder gegen die Verehrung von Bildern." 4)

I argumentationen från kalvinskt håll framfördes ofta tillsammans med de till bildbruket negativa kyrkofäderna även konciliebeslutet från Elvira:

"Vnd Concilium Elibertinum hat statuiert: Ne quod colitur aut adoratur, in pariete depingatur.

1. J. D. Mansi, Sacrorum conciliorum nova ...II, övers. se nedan.

2. Elliger sid. 34 och 37.

3. ibid. sid. 34.

4. Koch sid. 40.

Was man als Gott ehret / oder anbetet / das sol man nicht an die Wandt mahlen." 1)

Arndt fäster uppmärksamheten vid den språkliga sidan och menar att beslutet knappast kan innebära ett totalt förbud att måla bilder, endast att måla bilder som dyrkas och tillbes:

"Aber es kan daraus nicht geschlossen werden / das Christi Bilde nicht abzumalen sey / denn die generalitet macht diesen Canon disputirlich / in diesen Worten: **Quod colitur aut adoratur**, sonst hette der Synodus in specie geredt / Nemlich: **Ne quid colitur aut adoratur, pingatur**. Weil er aber in genere spricht: **Quod colitur**, gehets auff's Gemehde / welches man freylich nicht sol anbeten. Das also der Sensus ist: **Ne adoratur aut colatur, quod pingitur**. Denn also ko^ennen die **Termini convertirt** werden." 2)

Angående 300-talet konstaterar Magdeburgcenturierna, centuria IV, att bilder nu förekommer i de kristna församlingarna som prydnad:

"... et ornamenta imaginum." 3)

Här hänvisas bl.a. till Sozomenius. Prudentius nämner enligt samma centuria bilder föreställande martyrenas lidanden:

"Indicat & Prudentius, imagines repraesentantes Martyrum passiones, in templis collocari solitas." 4)

Under 400-talet smyckades kyrkorna i övermått och i centurion V hänvisas till Nicephorus när det gäller att belägga bildbruket. Chrysostomus lär inför en gyllene krubba ha uttalat en önskan om att få se den krubba som Jesus låg i:

"O si mihi liceret videri illud praeseptis, in quo Dominus iacuit." 5)

Även den Mariabild som enligt en tradition målades av evangelisten Lukas nämns här i Magdeburgcenturierna:

"Ibidem fuisse imaginem Mariae virginis, ab apostolo Luka depictam." 6)

En viss skepticism tillfogas dock:

"Sed fabulam resipit, ut pleraque alia." 7)

I ovan nämnda centurier är det främst frågan huruvida bilder förekommer i den kristna församlingen och dess gudstjänst som står i centrum. Först i samband med Gregorius den Store i centuria VI utreds skillnaden mellan bruk och missbruk, mellan en pedagogisk användning av bilder och användandet av bilder

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... Liii.

2. Arndt, Ikonographia sid. 29.

3. Ecclesiastica historia IV spalt 409.

4. ibid.

5. ibid.

6. ibid.

7. ibid.

som kultföremål.

Kanske just utifrån Magdeburgcenturierna nämner Arndt att 380 fanns ett historiskt bruk av bilder föreställande martyrens lidanden "zum zeugnis und gedechtnis". Dessa bilder skulle påminna om deras lidanden men också om hur Kristus tröstat och stärkt martyrer i deras lidanden. Arndt anger vidare Gregorius av Nyssa och Prudentius.

"Daher nun Anno 380. der Historische brauch der Gemeinde angefangen / da man die Geschichte der heili Ma^erterer in der Kirchen / zum zeugnis vnd gedechtnis beginnen abzumahlen / wie bestendig dieselbe Christum bekandt / wie sie gemartert / zum Schwerdt vnd Feuer gefu^eret / mit grosen hauffen / darunter auch Kinder gewesen / gebunden / etliche nackendt / mit blutigen Leibe / voller Strimen / zuvor gegisselt / vnd wie Christus gegenwertig sie getro^estet vnd gesterckt / Davon Nyssenius schreibet: **solet etiam pictura tacens, in pariete loqui, multumque prodesse.** Vnd Prudentius: **Historiam pictura refert, quae tradita libris, Veram vetusti temporis monstrat fidem.**"¹⁾

Kyrkofäderna Cyrillus, Gregorius av Nazians och Chrysostomus möter vi redan hos tübingenteologerna. De skattas högt, men likväl är deras skrifter underordnade Bibeln:

"Cyrilli, Gregorii Nazianzeni, & Chrysostomi, sanctissimos labores exosculamur, sed tamen eorum scripta sacrae scripturae iudicio submitenda iudicamus." ²⁾

Men orätt anses det inte enligt t.ex. Gediccus att följa den gamla, rena kyrkans vittnesbörd och bruk:

"... folgen wir nicht vnbillich dem Zeugnis / gebrauch vnd gewonheit der alten reinen Kirchen." ³⁾

Vittnesbörden är för Gediccus liksom i flertalet andra gnesiolutherska skrifter i samband med den anhaltinska bildstriden Tertullianus, Konstantin den Store, Ignatius, Eusebius, Gregorius av Nyssa, Cyrillus, Paulinus av Nola, Gregorius den Store och Prudentius.⁴⁾

Vid slutet av reformationsskicket — främst i de gnesiolutherska försvarsskrifterna i samband med den anhaltinska bildstriden — återkommer ovan nämnda kyrkofäder positiva till bildbruk eller bekräftande bildbruk. I den lutherska traditionen föreligger nu det mönster som redan förelåg i den kristna traditionen åtminstone sedan början av medeltiden. Av intresse kan vara att ställa frågan, hur denna struktur egentligen förmedlas in i den lutherska

1. Arndt, Ikonographia sid. 30.

2. Jeremias II utg. Lipsiae 1758 II sid. 245.

3. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Iii.

4. ibid.

argumentationen. Här föreligger flera möjligheter som inte kan isoleras från varandra. Vi skall sammanfattningsvis nämna några:

1. Strukturen föreligger i det romersk-katolska försvaret för bilder, t.ex. hos Emser och biskop Hugo men även i de romersk-katolska försvarsskrifterna från senare hälften av 1500-talet. En viss kännedom om dessa kan förutsättas hos de gnesiolutherska teologerna. De stod som nämnts inte heller främmande för en kontinuitetstanke.
2. "Libri Carolini". Här går linjen — förutom ev. direkt kontakt med utgåvorna — bl.a. via Flacius och / eller Chemnitz samt Magdeburgcenturierna. 1597 tillkommer i "Catalogus testium veritatis" Parissynodens akter från 825. Överhuvud har det kyrkohistoriska intresset och intresset för grekiska språket etc. bidragit till läsandet av kyrkofäderna.
3. Via tübingenteologerna. Linjen går här direkt från grekisk-ortodoxa kyrkan, från Jeremias II, till tübingenteologerna. Tübingenteologerna bearbetar sedan bildfrågan i samband med Mümpelgartische Gespräche. Handlingarna från dessa ligger till stor del till grund för den lutherska argumentationen i samband med bildstriden i Anhalt. Mümpelgartische Gespräche nämns av bl.a. Arndt, 1) Gediccus 2) och i "Notwendige Antwort" 3).
4. Direkt via Johannes Damascenus' skrifter.
5. Via kontakten med grekisk-ortodoxa kyrkan även efter det att brevväxlingen mellan Jeremias II och tübingenteologerna avbrutits.

Ur systematisk synpunkt är det underordnat vilka av ovanstående möjligheter som dominerar. Samtliga kan nämligen på något sätt teologiskt sägas leda tillbaka till Damascenus. Även om t.ex. "Libri Carolini" ansåg att Nicea II misstolkat både kyrkofäder positiva till bildbruk och bibelcitrat som stöd för bildbruk så ligger dock ytterst den Damascenska bildteologin bakom Nicea II och förmedlas — om än delvis negativt — vidare genom "Libri Carolini" och — något positivare — genom akterna från Parissynoden år 825. Även i den västliga medeltida teologin genomsyrar damascenska tankar bildfrågan. När alltså den lutherska teologin vid slutet av reformationsskicket tvingades att aktivt argumentera i bildfrågan mot kalvinismen valde man att anknyta till den tradition och struktur som redan förelåg.

1. Arndt, Ikonographia sid. 22.

2. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Eiii.

3. Notwendige Antwort... sid. 140.

Relationer till den grekisk-ortodoxa kyrkan och dess bildteologi

I brevväxlingen mellan Jeremias II och tübingenteologerna uppmanar patriarken i Konstantinopel Jeremias II de lutherska teologerna att inte avvika från trons fäder utan stå fasta på trons klippa och tradition:

"Itemus itaque fratres, in petra fidei, & traditione Ecclesiae, non transferentes terminos a S. Patribus nostris positos." 1)

De kyrkofäder Jeremias II refererar till är bl.a. Basilius, Dionysius, Athanasius, Cyrillus, Gregorius av Nazians, Chrysostomus samt vidare till Nicea II. Av intresse är att dessa delvis återkommer som nämnts i de gnesiolutherska sammanställningarna av kyrkofädercitats i samband med den anhaltinska bildstriden, kanske med undantag av Dionysius som dock i annat sammanhang senare återfinnes hos Arndt, nämligen i fjärde boken av "Sanna Kristendomen" angående ljuset i 1 Mos. 1: "Derom säger den hel. Dionysius: Såsom det skapade ljuset förvaltar, ordnar, styrer och uppfyller den synliga världen; alltså uppfyller och upplyser äfwen det obegripliga ljuset alla öfwerhimmelska andar med andligt ljus, renar ock alla själar och gifwer dem del i ljuset, fördrifwer mörkret, meddelar först början af ett litet ljus, sedan, när de smaka och känna ljuset och upptändas med stor begärelse, gjuter det sig mer och mer uti dem, allt efter som de få mycken och stor lust och kärlek dertill, och så mycket, som de kunna fatta. Det obegripliga ljuset öfwerträffar derföre allt ljus, såsom den första strålen och ljusutflödet, och upplyser alla andar af sitt skens fullhet, samt innefattar, såsom ursprunget till allt ljus, i sig allt andligt, englaförnuftigt och naturligt ljus, och gör odödlig. Ty såsom okunnighet skiljer dem, som warda förförde, ifrån ljuset, så församlar, förenar, fullkomnar och förlossar det obegripliga ljusets närvaro ifrån okunnighet och willfarelse alla dem, som warda upplyste, och wänder dem till det, som sannfärdigt är, bringar de mångahanda fantasierna till en enda ren wetenskap och uppfyller dem med ett enda förenadt ljus. Så långt Dionysius." 1) Genom bl.a. just Dionysius Areopagita fördjupades bildläran i den kristna traditionen. För Dionysius är *bild* ett synnerligen mångsidigt begrepp och hos honom sammankopplas de olika aspekterna på bildbegreppet till en enhet, ett utflöde av det i ovanstående citat hos Arndt nämnda gudomlig ljuset och visheten. Putnam skriver: "He is

1. Arndt, Sanna Kristendomen utg. Angeldorff 1855 sid. 687.

preoccupied with images of all sorts. He plays with almost as many terms as he does when he deals with the notion of light". 1) Dionysius återopas av Damascenus. Senare skulle Dionysius återjuta stort anseende i Frankrike och abboten Suger skulle bli en av dem som förde hans ideer vidare. Suger blev ju — genom att fördjupa sig i Dionysius ljus- och talmystik — gotikens grundare med dess ecclesia triumphanstanke. Diskuterats har om Dionysius skrifter fördes till väst genom de bysantinska sändebuden 824 eller om det skedde genom kontakterna de närmaste åren efter synoden i Paris. Sistnämnda lär vara det troliga. Dionysius — liksom Johannes Damascenus — främsta betydelse när det gäller bildfrågan i kyrkans idéhistoria kan sägas vara att genom dem fördjupas bildfrågan. En bildlära med djupare dogmatisk användbarhet har genom dem förts in i den kristna dogmatiken.

Betydelse för den lutherska teologin fick Johannes Damascenus redan i den argumentation som fördes mellan lutheranerna och de s.k. sakramenterarna i främst nattvardsstriden angående läran om Kristi person. I Konkordieformeln anges han som stöd tillsammans med bl.a. Basilius och Gregorius av Nyssa. 2) I Mümpelgartische Gespräche återopas på flera ställen Damascenus, främst i samband med kristologi och sakramentslära. Andreae söker bl.a. ge större tyngd i argumentationen genom att också återropa Damascenus:

"Et non nostris, sed Damasceni verbis heri demonstramus." 3)

Damascenus anses av Andreae representera kyrkans lära och det kan här om en särskild läropunkt i kristologin heta att den aldrig avvisats av kyrkan utan just framförts av Damascenus:

"... nusquam ab Ecclesia damnatum, sed a Damasceno usurpata & propugnata est." 4)

Framför allt i den gnesiolutherska kampen mot arianism, antitrinitarism unitarism och ytterst Islam fann man stöd i den grekisk-ortodoxa teologin. 5) Calvinismen ansågs nämligen ligga nära dessa ur luthersk synpunkt kätterska riktningar. Gediccus återopar Damascenus i det här sammanhanget:

"So mache nu jeder Christ selbst die rechnung / wie weit Calvinismus vom Arrianismo vnd dem Alcorano selbst sey. Es mögen die Calvinisten auch zusehen / wie sie sich des Nestorianismi entschutten wollen / Sintemahl sie die Naturen in Christo / welche personenlich

1. Mother Caroline Canfield Putnam, Beauty in the Pseudo-Denis, The Catholic Univ. of Amer. Philosoph. Studies Numb. 190, Washington 1960 sid. 61, här i not 104 en sammanställning av olika termer för 'bild'.

2. Svenska kyrkans bekännelseskriter sid. 691, se ovan sid. 56.

3. Acta Colloquii Montis Belligartensis, Tubingae 1587 sid. 286.

4. ibid. sid. 361.

5. se B. Arvidsson, Ekumenik och universalism...

/ vnzertrenlich / vnd indistanter miteinander vereinigt sind / trennen / vnd von einander reissen / vnd den HERN Christum also zu einem blossen Menschen machen.”¹⁾

I marginalen uppger Gediccus ”Ioh. Damasc. lib. 3. cap. 8.” De kristologiska frågorna infogas i flertalet apologetiska skrifter i bildfrågan från gnesiolutherskt håll i samband med bildstriden i Anhalt. I läran om inkarnationen fann de lutherska teologerna en gemenskap med den grekisk-ortodoxa kyrkan. Gediccus utgåva 1592 av ”Natalitia Christi oder Christliche Bekendtnuss / Collecten oder Gebetlein der Griechischen Kirchen / ... ”²⁾ kan till stor del sammankopplas med denna argumentation.

Enligt Damascenus i ”De Fide Orthodoxa” tillbes Kristi mänsklighet inte p.g.a. köttet i sig utan p.g.a. att köttet förenats med Gud - Logos:

”...so ist auch das Fleisch seiner eigenen Natur nach nicht anzubeten. Angebetet jedoch wird es in dem Fleisch gewordenen Gott-Logos nicht seiner selbst willen, sondern wegen des mit ihm hypostatisch geeinten Gott-Logos. Und wir sagen nicht, dass wir blosses Fleisch anbeten, sondern Fleisch Gottes oder den fleischgewordenen Gott.”³⁾

Bl.a. detta anför Andreae mot Beza — med direkt hänvisning till Damascenus:

”Damascenus: Caro Christi secundum sui naturam non est adorabilis. ADORATUR autem in incarnato Deo Verbo, non propter seipsam, sed propter coniunctum ipsi secundum hypostasin Deum Verbum:”⁴⁾

Även om Damascenus och grekisk teologi överhuvud i den lutherska argumentationen främst refereras i samband med den kristologiska frågan saknas inte hänvisningar till Damascenus och grekisk bildlära när det gäller själva bildfrågan. Gediccus kan t.o.m. uttala sig positivt om Nicea II:

”Vnd in siebenden Synodo (Nicena altera) so bey Regierung Keyser Constantini vnd Irene gehalten / da drey hundert vnd funfzig Va^eter zusammen kommen / hat der Bischoff Nilus gerahten / das man den auffgebawten Tempel mit scho^enen Christlichen Bildern schmu^eckte.”⁵⁾

Av största intresse i det här sammanhanget är Taurer som direkt stöder sig på Damascenus och sammankopplar inkarnationen med bildläran. Inkarnationen är en förutsättning för en målad bild av Kristus:

”Das man Christum den HERN abmahlet / in Gestalt eines Menschen / geschicht hieran keines weges vnrecht / Es hat in nicht allein Daniel cap. 7 gesehen / als eines Menschen Son / Sondern als die Zeit erfüllet worden / Galat. 4. Hat Er die Menschliche Natur / vnser Fleisch

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn sid. Tiii.

2. Se ovan sid.14.

3. Johannes Damascenus, Bibl. der Kirchenväter 44 sid.189.

4. Acta... 1587 sid. 362.

5. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Iiii.

vnd Blut / aussgenommen die Su^ende / warhafftig an sich genommen / Ja die Menschliche Natur / so Er einmal angenommen / vnd mit Gott Perso^enlich vereiniget / leget Er nimmermehr von sich abe / Wie der alte Lerer Damascenus gar Christlich redet. Ist nu Christus / Gottes Son warer Mensch / wie Er denn fu^er vns am Stam des Creutzes gelidten / welches nicht hette geschehen ko^ennen in der blossen Gottheit / Waru^emb solte man denn Christum den HE^rrn nach seiner angenommenen Menschheit nicht abmahlen /".1)

Här har alltså helt den kristologiska frågan sammankopplats med bildfrågan i enlighet med den grekisk-ortodoxa bildteologin. 2) Även Arndt nämner Damascenus vid namn i "Ikonographia", dock endast som källa till en historisk notis angående ikonoklasmen år 728.3) Arndt är överlag sparsam med källhänvisningar men vid ett närmare studium av Arndt märker man starkt damascenska tankegångar och Arndt använder sig ofta av en terminologi och av kategorier som tyder på en explicit bildlära.4) Den damascenska bildläran kan sägas utgöra nyckeln till en systematisk förståelse av Arndts "Ikonographia" men också av "Sanna Kristendomen" och dennes skrifter överhuvud. Den damascenska bildläran och bildteologin har nämligen stor dogmatisk användning — även isolerad från de konkreta konstverken.

Att det föreligger ett damascenskt inflytande i den lutherska teologin vid slutet av reformationsskicket kan alltså med säkerhet beläggas. I bl.a. brevväxlingen mellan patriarken Jeremias II och tübingenteologerna, i Mümpelgartische Gespräche och i de gnesiolutherska skrifterna i samband med den anhaltinska bildstriden är den damascenska bildteologin aktuell och här föreligger också direkta hänvisningar till Damascenus. Vi kan slutligen nämna ytterligare ett exempel som gäller Danmark. Samma år som flertalet av de gnesiolutherska försvarsskrifterna i samband med bildstriden i Anhalt utkommer, 1597, utkommer den danske teologen Niels Heldvads handledning: "Elevsinia sacra. Kort oc Enfoldelige Forklaring offuer woris Kircker oc gode Gamle Kircke Ceremonier / oc vdwortis Christelige Gudz Tienisti / Vngdommen oc Enfoldige Christne / megit nyttelig at wide. Nyligen tillsamen skreffuen." Niels Heldvad åberopar här Damascenus när det gäller frågan varför altaret placeras i östra delen av kyrkan:

"Kircker ere alleuegne bygde imod Solens opgang oc Nedergang / oc Altarere i den Øster Ende / huor heden Præsten oc Almuen sig vender vnder Messen / Thi vi foruinte voris Førløsning fra opgangen / som Damascenus oc andre Fædre schriffue / at vor Herre Christus vdi sin

1. Taurer sid. Kii, jfr. Johannes Damascenus, On the Divine Images sid. 80.

2. ang. inkarnationen som förutsättning för bildbruket, se nedan sid.165.

3. Arndt, Ikonographia sid. 31.

4. se nedan sid. 201.

Himmelferd / haffuer vend sitt Ansicht oc Henderne imod Østen / Henderne tillsamen lagd /
oc ophøffuen imod Himmelen / derfra hand skal igien Komme / at dømme di Leffuendis oc
Døde.” 1)

1. N. Heldvad, *Elevsinia sacra* 1597 sid.14 f.

”Novatores” och kyrkans ”deformation”

Bildstriden ett reformatoriskt misslyckande

Att de lutherska teologerna vid slutet av seklet framhävde kyrkans tradition i bildfrågan hänger samman med att bildfrågan nu ansågs allvarligt splittra först och främst reformationsarbetet men även kristenheten som sådan. Från romerskt-katolskt håll menade man tidigt att t.ex. meningsmotsättningarna mellan Luther och Zwingli var ett tecken på den reformatoriska rörelsens ohållbara lära. Att så kunde vara fallet upplevde man starkt från lutherskt håll i samband med den anhaltinska bildstriden. Taurer nämner t.ex. att det knappast hålls någon predikan i de romersk-katolska kyrkorna som inte påpekar det anhaltinska bildstormandet. Här var resultatet av söndringen från påvedömet:

”Vnser Gegentheil / die Papisten / vnd andere / wissen inen solches auch aus dermassen nu^etze zu machen: Sehet / was die Lutherischen Kirchen thun / sein vom Bapsthumb abgetreten / wie sie Hauss halten / was ist fu^er ein Geist in inen / etc.

Es wird jetzo von den Papisten wol keine Predigt gethan / darinnen sie nicht gedecken / wie man im Fu^ersthumb Anhalt alle Bilder vnd Altar aus den Kirchen stu^ermet.” 1)

Kalvinismen ansågs nu också från lutherskt håll ofta vara en mer kättersk riktning än påvedömet och man föredrog sistnämnda. När väl påven som antikrist störtats antastar Djävulen genom sakramenterarna:

”Denn weil im auff der einen seiten die Schantze missgelungen / das sein Mord vnd Betrug / so er durch den Antichristichen Bapst zu Rom lange Zeit geu^ebet / ans Liecht gestellet / vnd die grosse Ro^emische Babel numehr / Gott Lob / gefallen / Apocal. 18. So wendet er sich auff die andere seite / vnd erwecket den Sacramentirischen Geist welcher gleicher massen Christum / vnd seine heilige Wolthaten schendet vnd lestert / nur vn^ter einer andern Laruen / als im Bapsthumb geschah.” 2)

Överhuvud märker man ofta i försvarsskrifterna för bildbruk under reformationsseklet ett beklagande över sektarism. Redan Paracelsus skriver i ”Liber de imaginibus”:

”dan darauf (*efter ett kosmiskt tecken*) ist balt der Luther mit seiner ler herfür komen und eine secten nach der andern under dem schein der Lutherischen ler, und hat solches noch kein end.

1. Taurer sid. Liii.

2. ibid. sid. Bii.

dan es werden noch mer secten komen, und wird ein ieglicher recht wollen haben und mit seiner ler besser und heiliger sein, dan der ander. und wird in der religion und in der kirchen kein vereinigung und frid werden, bis zu der guldinen und letzten zeit.”¹⁾

För Paracelsus är splittringen och sekterismen främst ett tecken på att yttersta dagen är nära:

”aber hernach wird der tag des herrn nicht weit sein.”²⁾

Någon enhet skulle alltså inte komma i denna tidsålder — snarare ökad splittring. De gnesiolutherska teologerna var i samband med den anhaltinska bildstriden naturligtvis medvetna om denna profetiska aspekt. Bildstormandet ansågs som ett förstadium till stora politiska och religiösa omvälvningar enligt Taurer:

”*Demolitio imaginum est præludium mutationum maximarum in politia & Religione*, Das Bildsturm ist ein Vorbote grosser Verenderung im Weltlichen vnd Geistlichen Regiment.”³⁾

Man såg dock med smärta att de territorialkyrkor som bekände sig till Augsburgska bekännelsen inte var eniga. Gediccus skriver angående relationerna mellan den sachsiska och anhaltinska kyrkan:

”Solchs ist vns / wie Gott weiss / in vnsern Hertzen ein grosses leid vnd betru^ebnu^ess / das die Edle einigkeit / vnd der gute verstandt / welcher weyland zwischen dieser Land Kirchen vnd den Anhaltischen gewesen ist / da noch dieses theil D. Lutherus mit seinen trewen Mittgehu^elfen / vnd des andertheils der Hochlo^ebliche tewre Herr / Fu^erst Georg von Anhalt / alle Christlicher gedechtnuss / gelebt haben / durch etlicher disputiersu^echtigen vnbefugte Newrung / also schendlich sol zurissen vnd zutrennet werden.”⁴⁾

Bildborttagandet ansågs alltså av Gediccus vara ”vnbefugte Newrung”. Ett läkande av det som söndrats är dock möjligt enligt Gediccus, om man ser mer till Guds ära och kyrkans lugn än till

”... einer tieffgesuchten Kunst vnd geschicklichkeit”⁵⁾

Från gnesiolutherskt håll ansåg man sig inte ha bildat någon ny kyrka. Termen *novatores* används som en negativ benämning på kalvinister och andra som vill förändra kyrkans lära men även ceremonier radikalt. Från romerskt-katolskt håll — t.ex. av Baronius — betecknar *novatores* protestanterna som sådana. Bildborttagandet och argumentationen för detta från kalvinskt håll ansågs av de gnesiolutherska teologerna vara ett onödigt disputerande, ett sämre logiskt och filosofiskt hårklyveri som inte på något sätt gynnade varken kyrkan eller den

1. Paracelsus, Sämtliche Werke, hrsg. Karl Sudhoff, 1931 Bd. 13 sid. 373.

2. ibid.

3. Taurer sid. Niii.

4. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Yi.

5. ibid.

enskilda människans salighet. Vad bildborttagarna sysslade med kunde inte på något sätt betecknas som ett reformationsarbete. De sysslade med en okristlig *deformation* av kyrkan, utan att ge akt på vad Paulus hade lärt angående de fria, yttre bruket. "Notwendige Antwort" påpekar:

"Auff solche weiss sol man sich in freyen Mitteldingen verhalten / wie S.Paulus thet. Der lies ihm die Seele der Menschen (die Christus mit seinem Blut hat erlo^eset) mehr angelegen sein / als diese Leut thun / welche in ihrer vnchristlichen **Deformation** die Kirch Gottes nit vber eine Achsel ansehen / derselbigen zuuerschonen vnd vber das aus ihrem eigen freuel alle die ienigen / die sich an ihrer Newerung ergern / fu^er bo^ese hertzen aussruffen."1)

Det kalvinska bildborttagandet anses bana väg för Islam

Vad som kanske främst bidrog till att bildfrågan fick allvarligare principiell betydelse vid slutet av seklet var att man från lutherskt håll såg en viss linje via kalvinismen till arrianism, nestorianism och Islam. Det kalvinska bildborttagandet ansågs bryta ner kristenheten som sådan genom att det banade väg för Islam. I bl.a. just gränsområdena mellan kristendom och Islam uppstod en viss synkretism genom de s.k. antitrinitariska och unitariska riktningarna som sökte förena dessa religioner och judendomen. Gemensamt för dessa riktningar var bl.a. att man sökte avskaffa alla yttre bruk och ceremonier, helgdagar etc. Gediccus skriver:

"Denn wir dargegen in Warheit bezeugen ko^ennen / das der vnselige Caluinismus nicht anders sey / denn eine vorbereitung / darmit den Arrianern / Nestorianern / vnd Tu^erckischen Alcoran der weg vnd die bahn bereitet wird / In massen dieses nicht aus blossen schlu^essen vnd vermutungen allein zunemen / sondern auch aus dem augenschein vn der erfahrung leider mehr / denn gnug erweislich worden ist. Die Tu^ercken leiden ganz vnd gar keine Bilder / Pregen sie auch nicht auff ihre Mu^entze / sie wircken sie auch nicht in ihre Teppichten. Gott behu^ete vns gnediglich darfu^er / das das vnzeitige Sacramentirische Bildstu^ermen nicht ein **Prodromus** vnd vortrab sey des Mahometischen grewels der verwu^estung / in dieser Landen Kirchen vnd Schulen."2)

Att kalvinismen kunde leda till Islam bekräftades enligt de gnesiolutherska teologerna vid slutet av seklet av Adam Neusers livsöde.³⁾ Kännedom om de islamska förhållandena erhöles som nämns i den historiska översikten ovan genom bl.a. de kontakter man från lutherskt håll hade med den grekisk-ortodoxa

1. Notwendige Antwort... sid. 40.

2. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Tiii.

3. B. Arvidsson, Ekumenik och universalism...

kyrkan, t.ex. genom Gerlach och Crusius. Man kände här en gemenskap från lutherskt håll. Den grekisk-ortodoxa kyrkan hade ju under århundradena varit utsatt för bildstormarnas härjningar. Av historien kunde man också se hur detta bildstormande hela tiden förberett Islam eller rent av förorsakats av Islam. Linjen var alltså klar enligt främst gnesiolutheranerna: bildborttagandet var ytterst ett införande av Islam. Därtill hotades ju Europa vid flera tillfällen under 1500-talet direkt av Islam genom turkarna. Man kände här från lutherskt håll mer och mer att man inte kunde stå utanför den världsvida kyrkogemenskapen. Kyrkans katolicitet var angelägen. I det läget får kyrkans tradition en framträdande roll. Denna tradition ansågs bättre ha bevarats i den grekisk-ortodoxa kyrkan än i den romersk-katolska men som nämnts ovan kände man även en kontinuitet med sistnämnda. Intagandet av Konstantinopel 1453 smärtade. Hos Gediccus märker vi hur just händelserna i Konstantinopel står i centrum. Dennes försvarsskrift inleds nämligen med en längre redogörelse angående det turkiska bildstormandet efter 1453. Så här inleder Gediccus sin argumentation för bilder:

”Hochwü^rdiger / Durchlauchtiger / Hochgeborner Fu^rst / Gnediger Herr / Als anno CHRISTI 1453. der leidige Erb vnd Ertzfeind Christliches Nahmens vnd geblu^ets der grawsame Tu^rck Mahomet II. die Keyserliche Heuptstadt Constantinopel / die vber eilffhundert Jahr im Flor gestanden / mit sturm vnd gewehrter Hand erobert vnd eingenommen / hat er wieder die Christen gewlich gewu^etet vnt getobet.” 1)

Måhända väl medveten om vad porträttkonsten betydde för ett furstehus på 1500-talet fortsätter Gediccus inledningsvis med ett smärre påpekande:

”Darauff hat gefolget schand vnd laster / das man die Weibesbilder von Frawen vnd Jungfrawen geschendet / ”.2)

Härefter beskriver Gediccus — även utifrån Crusius och vidare Cuspinianus — hur turkarna hanterade de kristna bilderna:

”Sonderlich aber melden die Scribenten / das die Tu^rcken / nach dem sie die Kirchen angefangen zu plu^endern vnd zuuersto^ehren / haben ein Bildtnuss Christi zu Handen bekommen / dasselbige an einen Galgen gehefftet / ihme einen Tu^rckischen Hut auffgesetzt.” 3)

Argumentationen hos Gediccus mot det kalvinska bildborttagandet är samtidigt en argumentation mot Islam och en varning för denna religion. Arndt återger en märkvärdig händelse i samband med en jordbävning i Konstantinopel 1509. Turkarna hade tidigare övermålat en bild föreställande Kristi lidande:

1. Gediccus, Von Bildern vnd Altarn ... sid.Aii.

2. ibid.

3. ibid.

”Vnd hatten die Tu^{er}cken aus S.Sophiae Kirchen (welche so ein herrlich Gebew ist / das es die Griechen nennen $\alpha\gamma\alpha\lambda\mu\alpha$ οικωμεν ης, Ein Bilde der Welt) ein Messquid gemacht / Vnd das Leiden vnsers H^{er}ren Jesu Christi / so an der Mauren zierlich gemahlet / vbertu^{en}chen / vnd aussleschen lassen.”¹⁾

Den övermålade färgen förstördes genom jordbävningen och bilden framträdde åter som ny:

”Derselbe Tu^{en}ch ist durch dz Erdbehem abgeworffen / vnd das gedachte Gemehde / als were es new angestrichen / wieder auffgedeckt.”²⁾

Bilden och händelsen sätts av Arndt i relation till den jordbävning som ägde rum i samband med Jesu död på korset och vid uppståndelsen:

”Diss Erdbehem ist des Leidens Christi Zeuge gewesen / den der H^{er} in seinem Leiden mit einem Erdbehem verschieden / vnd auch in grossem Erdbehem wider aufferstande.”³⁾

Bilden är en predikan om Kristi lidande för turkarna, inte minst p.g.a. deras tidigare — ovan nämnda — hantering av Kristusbilderna:

”Das Gemehde aber ist seines Leidens ein Prediger gewesen / wieder die vngleubige Tu^{er}cken / die wenig / nemlich 37. jar zuvor Constantinopel hatten ero^{ber}t / Christum vnd sein Leiden gelestert / vnd das Crucifix an den Galgen gehencket.”⁴⁾

Intressant i det här sammanhanget är att Arndt tillerkänner en bild en uppenbarande funktion. Här sker ett direkt gudomligt ingripande i samband med denna bild. Bildstormandet sätts av Arndt överhuvud in i ett profetiskt sammanhang, som ett tecken på turkarnas erövring av Europa. Så hade redan skett i Grekland:

”Vnd ist gewiss das Bild- vnd Altarstu^{er}men ein Præsagium des Tu^{er}cken / wie es auch in Græcia gewesen ist.”⁵⁾

Stöd i kampen mot turkarna fann man från gnesiolutherskt håll vid slutet av seklet främst hos lärofadern Luther själv i dennes yttranden angående krig mot turkarna. Gediccus citerar:

”Daher der Mann Gottes Doctor Martinus Luther / da er vom Krieg wieder den Tu^{er}cken schreibet / sich dieser Art zu Reden braucht: Wieder den Tu^{er}cken Kriegen ist nicht anders / denn wieder den Leidigen Teuffel selbs kriegen / vnd setzet solcher seiner rede diss zur vrsach / das nemlich der Tu^{er}ck ein offentlicher feind Gottes / ein schendlicher Lesterer vnsers liebsten Heylandes Jesu Christi / zu dem auch ein stetiger verfolger vnd versto^{er}hrer der heiligen Gottes seye / Also das Tu^{er}ck vnd Teuffel in einer Gesellschaft / vnd zusammen

1. Arndt, Ikonographia sid. 9.

2. ibid.

3. ibid.

4. ibid.

5. ibid. sid. 27.

anders nicht / denn geschworne Brüder gehören." 1)

Säkerligen utifrån Luthers yttrande hävdar Arndt att det är bättre att föra krig mot turkarna än mot bilder:

"Besser were mit den Türcken kriegem / denn mit Bildern." 2)

Polycarpus Leyser gav sin kurfurste rådet att samarbeta med romersk-katolska kyrkan i kampen mot Islam. Calvinisterna drog sig nämligen inte för att inleda politiska förhandlingar med turkarna. Påven — liksom den tyske kejsaren — hade däremot insett sin plikt att försvara Europa mot turkarna och Islam.³⁾ Utifrån det traditionstänkande som dock kännetecknade den gnesiolutherska traditionen vid slutet av seklet kan knappast Leysers råd betecknas som unikt utan snarare naturligt. I kampen mot kalvinism och inför hotet från Islam skärptes alltså det lutherska traditionsmedvetandet. Vad kyrkan i alla tider lärt om kyrkobilder var normgivande. De som sökte bryta ner detta och ta bort bilderna var alltså ett hot mot kyrkans katolicitet som sådan, mot hela kristenheten.

1. Geddus, Von Bildern vnd Altarn... sid. Aiii.

2. Arndt, Ikonographia sid. 27.

3. Hans Leube, Calvinismus und Luthertum, Bd. 1, 1928 sid. 102.